

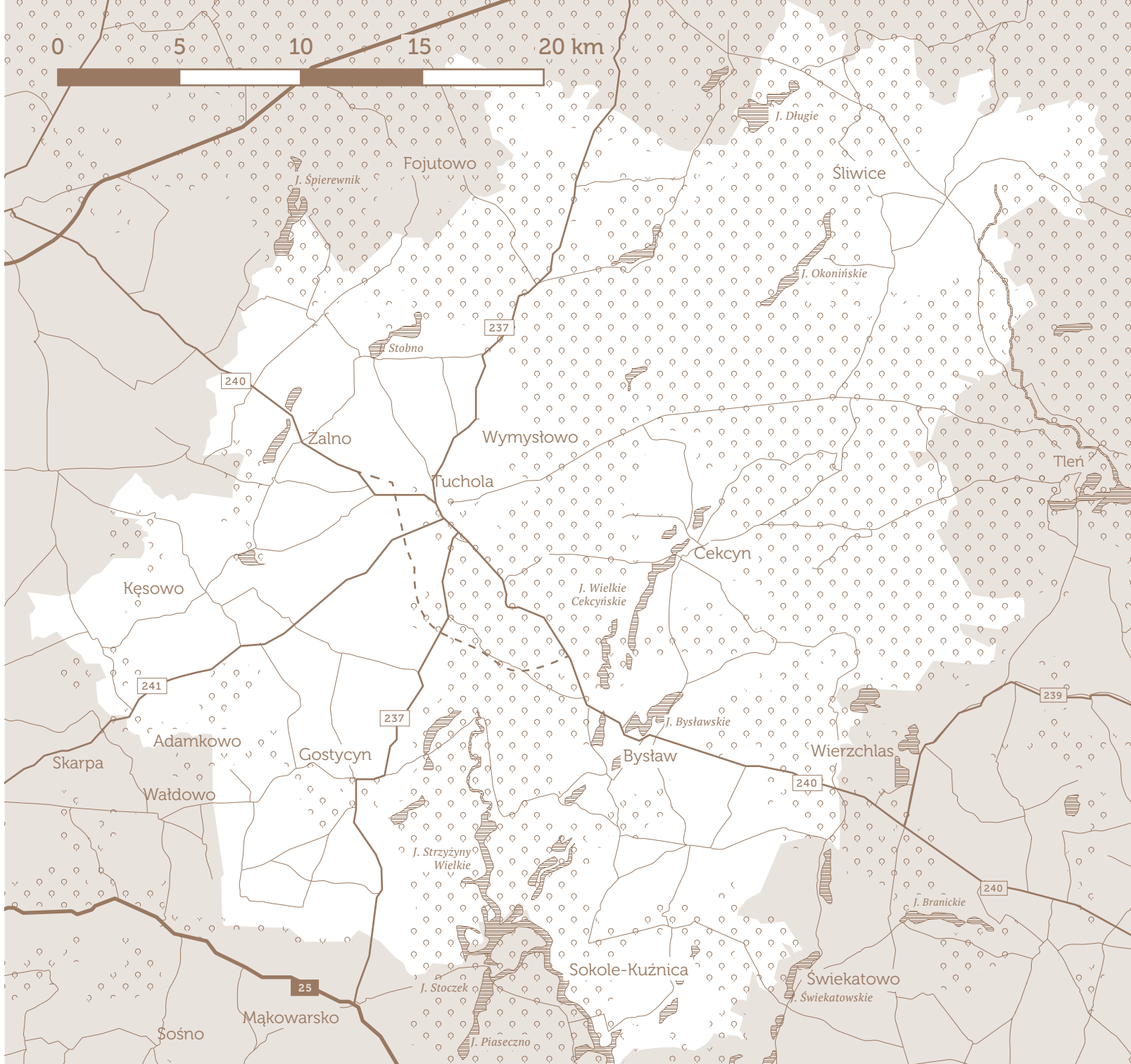
Bory Tucholskie

PRZEWODNIK TURYSTYCZNY PO POWIECIE TUCHOLSKIM

Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie

Materiał opracowany przez Fundacja Zrównoważonego Rozwoju Lokalnego "Cisowy Fyrtel".
Instytucja Zarządzająca PROW 2014-2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
Materiał współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach poddziałania 19.2 „Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność.”
Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020.

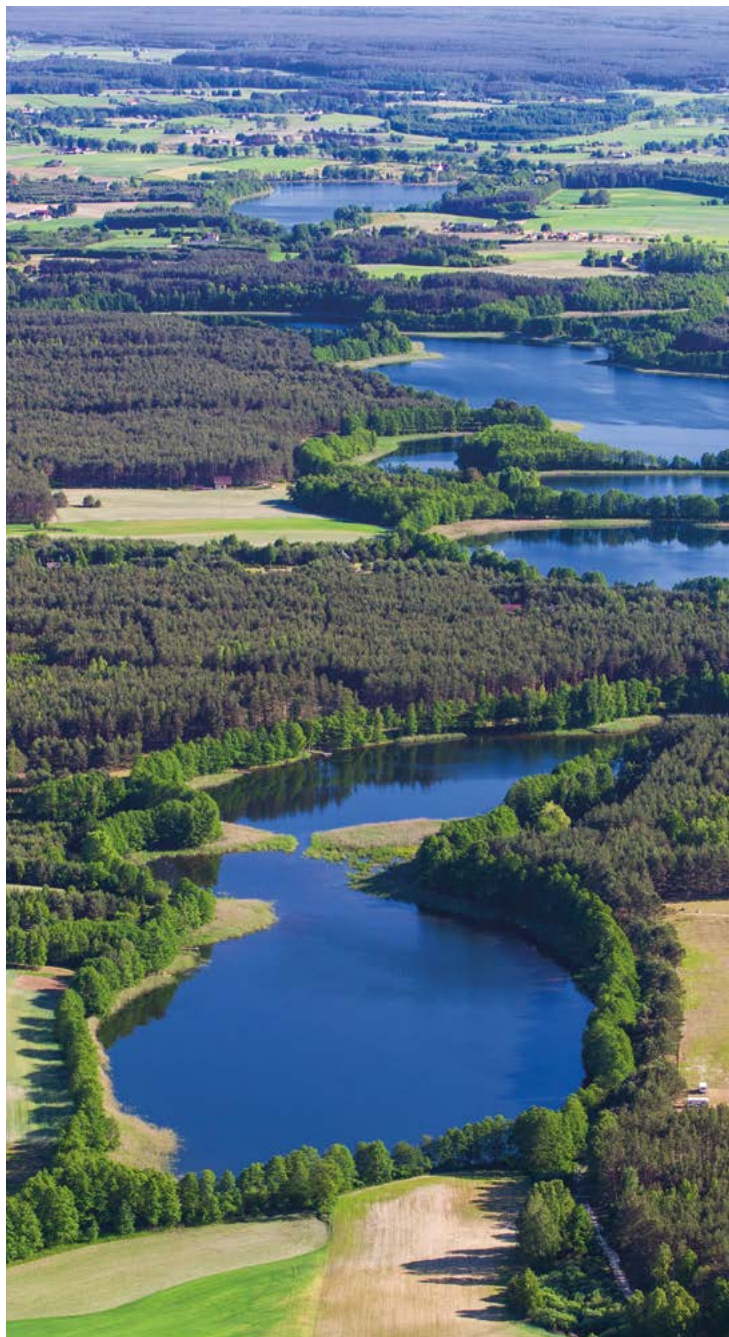
Bory Tucholskie

**PRZEWODNIK TURYSTYCZNY
PO POWIECIE TUCHOLSKIM**

ZOBACZ
MAPE

ISBN 978-83-942697-9-1

Od wydawcy

Pierwszy Przewodnik po Borach Tucholskich autorstwa dra Kazimierza Karasiewicza ukazał się w 1922 r. nakładem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Oddział w Poznaniu. Oprócz krótkiego opisu środowiska geograficznego zawierał opis osiemnastu wycieczek (jedno- i dwudniowych) z załączonymi mapkami wyznaczonych tras. Większość z nich odnosiła się do obszaru dzisiejszego powiatu tucholskiego. W 1926 r. Karasiewicz opublikował *Bory Tucholskie* wydane przez Polskie Towarzystwo Księgarni Kolejowych RUCH w Warszawie. Ta próba monograficzna regionu Borów Tucholskich rekomendowana przez Adama Wodziczko, profesora Uniwersytetu Poznańskiego, na długi czas stała się popularnym źródłem wiedzy o środowisku geograficznym i historyczno-kulturowym naszego regionu. W przedmowie autor pisał: *Bory Tucholskie mało są znane w Polsce. W książkach geograficznych polskich zaledwie się o nich wspomina pomimo ich wielkości, piękności i znaczenia gospodarczego. A zajmują przecież znaczną część Pomorza i ludność zamieszkująca je prawie zupełnie polska (...). Praktykując przez 35 lat jako lekarz w Tucholi, dotarłem prawie do wszystkich zakątków, poznałem ludność i stosunki, więc dzielę się memi spostrzeżeniami z czytelnikami. W drugiej połowie XX w. ukazało się wiele przewodników i informatorów turystycznych dotyczących Borów Tucholskich i powiatu tucholskiego. Najbardziej ceniony przez turystów przewodnik to *Bory Tucholskie* Pawła Dzianisza, wydany w 1959 r., a bardzo popularny przewodnik turystyczny *Kociewie i Bory Tucholskie* Jarosława Ellwarta (Region) ma już dzisiaj kilka edycji.*

Dzisiaj do dyspozycji turysty (i nie tylko) oddajemy publikację, w której znajdzie podstawową wiedzę potrzebną podczas zwiedzania terenów powiatu tucholskiego. Są w niej wiadomości dotyczące środowiska geograficzno-przyrodniczego, uwarunkowań historyczno-kulturowych oraz opisy 73 miejscowości powiatu. Odrębny dział publikacji to aktualna infrastruktura i wszelkie potrzebne turystycznie informacje. Jest w czym wybierać! Na turystę w powiecie tucholskim czekają hotele, pensjonaty, gospodarstwa agroturystyczne, leśniczówki, kempingi, pola namiotowe, a nade wszystko niepowtarzalne krajobrazy, przyroda, błogi spokój, ślady minionego czasu... i gościnność na każdym kroku. A zatem pozostaje tylko przytoczyć tak popularne dzisiaj zawołanie:

*Przejeżdżajcie do nas!
Las Was powita, a ludzie ugoszczą.*

Rynek w Tucholi

SPIS TREŚCI

str. 06	1 – ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNO – PRZYRODNICZE
str. 24	2 – UWARUNKOWANIA HISTORYCZNO – KULTUROWE

str. 30	TUCHOLA – MIASTO I GMINA
str. 40	CEKCYN – GMINA
str. 53	GOSTYCYN – GMINA
str. 61	KĘSOWO – GMINA
str. 69	LUBIEWO – GMINA
str. 76	ŚLIWICE – GMINA

str. 84	3 – SZLAKI ZNAKOWANE – PIESZE
str. 90	4 – SZLAKI ZNAKOWANE – ROWEROWE
str. 92	5 – ŚCIEŻKI PRZYRODNICZE I EDUKACYJNE
str. 96	6 – SZLAKI KAJAKOWE
str. 100	7 – WIOSKI TEMATYCZNE
str. 104	8 – INFORMACJE PRAKTYCZNE

Noclegi, Gastronomia, Jazda konna, Wypożyczalnia sprzętu wodnego, Wypożyczalnia rowerów, Kąpieliska strzeżone, Informacje turystyczne, Muzea i placówki podobne, Aktywny wypoczynek, Przydatne adresy, Nadleśnictwa

1 ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNO- -PRZYRODNICZE

Powiat tucholski leży w północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego. Jego powierzchnia wynosi 1075 km². Powiat wśród innych powiatów województwa wyróżnia się dużym udziałem obszarów chronionych oraz najwyższym wskaźnikiem lesistości. Obszary leśne stanowią 49,7%. Siedzibą starostwa jest Tuchola, zaś tworzy go pięć gmin wiejskich: Cekcyn, Gostycyn, Kęsowo, Lubiewo, Śliwice oraz Tuchola – gmina miejsko-wiejska. Zamieszkuje powiat ok. 48.000 mieszkańców.

Na teren powiatu można dojechać drogami wojewódzkimi: nr 237 – (Bydgoszcz) Mąkowsko – Tuchola – Czersk, nr 240 – Świecie – Tuchola – Chojnice, drogą nr 241 – Sępólno Krajeńskie – Tuchola. Najbliższe węzły autostrady A1 (Bursztynowa) znajdują się w Nowych Marzach i Warlubiu. Połączenia kolejowe to Bydgoszcz – Tuchola – Chojnice, zaś najbliższe lotniska to Bydgoszcz (ok. 70 km) i Gdańsk (ok. 130 km).

Powiat położony jest w obrębie dwóch krańcowo różnych klimatów: morskiego z Europy Zachodniej oraz kontynentalnego z Europy Wschodniej. Klimat północnej części (Bory Tucholskie) wyróżnia się jednak w znacznym stopniu lokalnymi cechami, zdeteminowanymi obecnością dużego kompleksu leśnego. Jest to klimat charakterystyczny dla dużych, zwartych powierzchni borów z bardziej wyrównanym przebiegiem wilgotności i temperatur.

W układzie dobowym w dzień notuje się inwersję termiczną (utrzymanie się zimnych mas powietrza przy powierzchni ziemi), nocą natomiast występuje izotermia (niezmiennosc temperatury wraz z wysokością). Klimat regionu odznacza się stosunkowo krótkim okresem wegetacyjnym wahającym się od 190 dni w części północnej powiatu do 200 (maks. 210) dni w części południowej.

Powiat tucholski charakteryzuje się mocno rozbudowanym systemem rzek i strumieni oraz występowaniem licznych naturalnych zbiorników wodnych. Wynika to z warunków geologicznych i geomorfologicznych, ukształtowanych w okresie ostatniego zlodowacenia. Osią hydrologiczną powiatu tucholskiego jest rzeka Brda, jedna z najpiękniejszych rzek Polski. Pod względem podziału hydrograficznego kraju powiat tucholski położony jest w całości w dorzeczu Wisły. Większa część terenu powiatu odwadniana jest za pośrednictwem rozwiniętej sieci dopływów tej rzeki. Mniejsza, wschodnia część powiatu (niemal cała gmina Śliwice i część gminy Cekcyn), znajduje się w obrębie zlewni rzeki Wdy.

Na obszarze powiatu znajduje się 36 cieków wodnych – rzek i strumieni. Największy z nich – Brda – liczy 245 km. Do większych rzek zaliczają się Kamionka – 69,5 km, Sępólna (zwana Sępolenką) – 41 km, Czerska Struga – 31,5 km i Bielska Struga wraz ze Zwierzynką (kiedyś nazywana w całości Bielską Strugą) – 29,5 km. Na szczególną uwagę zasługuje też zbudowany pod koniec pierwszej połowy XIX wieku system hydrotechniczny Wielkiego Kanału Brdy, nawadniający łąki i grunty rolne w okolicach Legbąda, Bartogów, Rzepicznej i Zielonki. Wielki Kanał Brdy wraz z Małym Kanałem Brdy mierzy ok. 30 km i jest obecnie atrakcyjnym, łatwym i bezpiecznym szlakiem kajakowym. Jako że jest to unikatowa konstrukcja hydrotechniczna, warto poświęcić jej kilka słów.

Wedle legendy budowa urządzeń hydrotechnicznych, mających na celu ułatwienie nawadniania łąk, ma związek z obietnicą króla pruskiego Ferdynanda Wilhelma III. Gdy w 1807 roku, pokonany przez Napoleona, schronił się w Borach Tucholskich, przyrzekł pomóc miejscowej ludności. Stało się to ponad 30 lat później poprzez budowę systemu, który ułatwił nawadnianie okolicznych łąk. Inna wersja przyczyn budowy kanału jest militarna. Jako że o dzień drogi konno leżała granica prusko-rosyjska, w pierwszej połowie XIX wieku puste obszary, leżące między Czerskiem i Legbądem, pruscy stratedzy przeznaczili na łąki. Potrzebne były do produkcji siana na paszę dla wojskowych koni i zwierząt pociągowych. Ale trzeba było je nawodnić. W związku z tym, w latach 40. XIX w. rozpoczęto budowę kanału. Na jego system składa się kanał główny, ciągnący się od zapory w Mylofie, która spiętrzyła wody Brdy o 12 metrów, do Bartogów. Z Bartogów wypływa Mały Kanał Brdy, który niesie wody do Brdy. Niedaleko miejsca, zwanego Zieloną łąką, w pobliżu leśniczówki Zielonka woda wpływa do rury, którą płynie woda, napędzająca dwie turbiny w małej elektrowni wodnej. Elektrownia jest widoczna w czasie spływu Brdą.

Cekcyn i okolice z lotu ptaka

Znaczną powierzchnię powiatu zajmują jeziora. Największe to jezioro Wielkie Czekcyńskie (132 ha), leżące w gminie Czekcyn, które jest zarazem największym jeziorem w tej części Borów Tucholskich. Poza nim do większych jezior należą: Okonińskie (106,5 ha), Okrągłe (107 ha) i Długie (64 ha) w gminie Śliwice, Szpitalne (66,5 ha) w gminie Gostycyn, Grochowskie (57 ha) i Żalno (54,5 ha) w gminie Kęsowo, Strzyżyny Wielkie (54 ha) w gminie Lubiewo oraz jeziora Stobno (89 ha) i Białe (57,5 ha) leżące w gminie Tuchola.

Należy wszakże pamiętać, że największym zbiornikiem wodnym tej części Borów Tucholskich jest sztuczny, powstały ze spiętrzenia Brdy tamą w Koronowie, Zalew Koronowski, którego północna część leży na terenie gmin Lubiewo i Gostycyn.

Przyroda powiatu tucholskiego to, oczywiście, przyroda Borów Tucholskich. Do końca średniowiecza Bory Tucholskie były najprawdopodobniej dużym, zwartym kompleksem leśnym, który tworzyły drzewostany naturalnego pochodzenia, o urozmaiconym składzie gatunkowym, jednak ze względu na niską żyzność piaszczysto-żwirowych gleb, z całą pewnością z dominacją sosny i brzozy. W połowie XVI wieku rozpoczęło się w Borach osadnictwo, głównie w celu eksploatacji lasów dla zapewnienia surowca drzewnego (najlepszej jakości, głównie gatunków o trwałym drewnie – dęby, jesiony, buki) na cele budownictwa, budowy okrętów, przerobu w potażarniach, smolarniach, węglarniach, a także jako paliwa w hutach żelaza oraz szkła, cegielniach i na cele grzewcze w domostwach. Lasy były dobrem starościańskim (m.in. starostwa tucholskiego). Od I rozbioru Polski w Borach Tucholskich rozpoczęła się gospodarka leśna nastawiona na zagospodarowanie lasów pod kątem produkcyjnym. Przekształcania lasów na sztuczne, monokulturowe, o zubożonym składzie gatunkowym, dopełniły katastrofalne gradacje owadów, które miały miejsce w latach 20. i 30. XX w. oraz obie wojny światowe, na potrzeby których eksploatowano najcenniejsze drzewostany.

Obecnie w Borach Tucholskich, w granicach powiatu tucholskiego, zdecydowanie dominującym gatunkiem jest sosna pospolita, ale możemy zobaczyć także dęby, buki, świerki, klony, jawory, lipy, a na obszarach podmokłych – olchy i jesiony. Ciekawostką jest, iż w borach dość często występują relikty, czyli gatunki pochodzące z wcześniejszych epok klimatycznych. W Borach występuje największe zagęszczenie reliktyw na całym niżu środkowoeuropejskim. Na obszarze Borów Tucholskich występuje wiele różnorodnych gatunków zwierząt.

Najczęściej spotykanymi gatunkami są jelenie i sarny. Okresowo pojawiają się łosie i daniela (osobniki migrujące). Nierzadko spotkać można dziką, choć dla tego gatunku bory sosnowe i słabo rozwinięte rolnictwo nie stwarzają dobrych warunków bytowych. Spośród drapieżnych ssaków wymienić należy wilki, lisy, jenoty, borsuki, kuny, łasice, tchórze. Leśnicy i myśliwi szacują, że w Borach Tucholskich w zasięgu powiatu tucholskiego jest obecnie około 15-20 wilków. Coraz bardziej powszechnie występuje w środowisku wodnym i przywodnym, nieproszone, bardzo ekspansywny i szkodliwy dla rodzimej fauny gatunek – norka amerykańska. Drapieżniki mniejsze to lis, kuna leśna, tchórz i łasica. Ze względu na bogatą sieć rzek, strumieni i jezior powszechnie występują wydry oraz bobry. Ekspansja tych ostatnich zahamowana została przez wilki, dla których bóbr jest bardzo łatwą zdobyczą. W koronach drzew żyją wiewiórki. Runo leśne i ściółka licznie zamieszkiwane są przez gryzonie, takie jak nornice rude i wielkookie myszki leśne. Natomiast na polach śródleśnych spotkać można mysz leśną i nornika zwyczajnego, a na łąkach i w dolinach rzek – nornika burego oraz badylarkę. Powszechnym mieszkańcem polan śródleśnych oraz pól uprawnych jest zajęc szary, a w zaroślach i brzegach lasów przebywają kurapatwy. Na stałe natomiast lasy zamieszkiwane są przez dzięcioły oraz drapieżnikiienne – myszołowy, jastrzębie i krogulce. Możliwe jest również spotkanie z bielikiem, który gniazduje w lasach na terenie powiatu tucholskiego, oraz rybołowem, bardzo rzadkim drapieżcą, zatrzymującym się przy zbiornikach wodnych podczas przelotów. Nad polami zaobserwować można kanię rudą, a także błotniaki zbożowe i łąkowe, zaś przy rozległych bagnach również błotniaki stawowe. Natomiast drapieżnikiem aktywnym w nocy jest puszczyk, odżywiający się nocą trochę złowrogim pohukiwaniem (na wschodnim krańcu Borów Tucholskich bytują puchacze). Oprócz wcześniej wspomnianych, w Borach Tucholskich natknąć się można również na inne, bardzo ciekawe gatunki ptaków. Są to m.in. zimorodek, żuraw, łabędź niemy, czapla siwa nad wodami, a w leśnych ostępach bocian czarny i lelek kozodój.

Obszary chronione to wydzielone tereny, który objęte zostały ochroną. Tworzone są na terenie o ciekawym krajobrazie lub o dużych walorach przyrodniczych. Podlegają one ochronie prawnej. Zgodnie z ustawą o ochronie przyrody, w Polsce mamy do czynienia z następującymi formami ochrony przyrody: parki narodowe, rezerваты, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe oraz ochronę gatunkową roślin, zwierząt i grzybów.

W powiecie tucholskim mamy do czynienia z różnymi formami ochrony przyrody.

REZERWATY PRZYRODY

Rezerwat przyrody obejmuje obszary zachowane w stanie naturalnym lub mało zmienionym, ekosystemy, ostoje i siedliska przyrodnicze, a także siedliska roślin, siedliska zwierząt i siedliska grzybów oraz twory i składniki przyrody nieożywionej, wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi lub walorami krajobrazowymi. Przedmiotem ochrony może być całość przyrody na terenie rezerwatu lub szczególne jej składniki – fauna, flora lub obiekty przyrody nieożywionej. Na terenie powiatu tucholskiego znajdują się następujące rezerваты:

Rezerwat Cisy Staropolskie w Wierzchlesie

CISY STAROPOLSKIE IMIENIA LEONA WYCZŁEKOWSKIEGO

Rezerwat w obecnym kształcie utworzony został w 1956 r. Jest rezerwatem leśnym, typu florystycznego, o powierzchni 116,9 ha, położonym częściowo na terenie gminy Cekcyn, posiada otulinę o powierzchni 12,03 ha. Celem i przedmiotem ochrony w rezerwacie jest zachowanie najliczniejszego na nizinie środkowoeuropejskiej stanowiska cisa pospolitego. Jest to jeden z najstarszych rezerwatów w Europie. Z roku 1827 pochodzi notatka odnaleziona przez niemieckiego przyrodnika Hugo Conwentza o „surowej ochronie” uroczyska Ziesbusch w Nadleśnictwie Wierzchlas. Tak wczesna ochrona odegrała znaczącą rolę, ponieważ najliczniejsze skupisko cisa na stanowisku naturalnym w Europie zostało uratowane i przetrwało do czasów obecnych.

Do 15 października 2020 r. obowiązywał zakaz wstępu do rezerwatu. Przyczyną tego jest bardzo zły stan drzewostanu – duża liczba drzew obumarłych i w bardzo słabym stanie zdrowotnym. Znajdują się tam drzewa obumarłe, wykazujące oznaki zamierania, pochylone nad ścieżką i – w związku z tym – powodujące bezpośrednie zagrożenie dla zdrowia i życia osób poruszających się po tej ścieżce. Są to naturalne procesy dojrzewania i zamierania drzewostanu w wieku około 200 lat.

BAGNO GRZYBNA

Utworzony w 1982 r. Jest rezerwatem torfowiskowym typu fitocenotycznego, o powierzchni 6,26 ha, położony w całości na terenie gminy Tuchola. Posiada otulinę o powierzchni 6,43 ha. Celem ochrony rezerwatu jest zachowanie śródleśnego torfowiska z roślinnością charakterystyczną dla torfowisk wysokich i przejściowych. Występują tu rzadkie gatunki roślin torfowiskowych: turzyca bagienna i obła, pływacz drobny i pośredni, bagnica torfowa, bagno zwyczajne.

JEZIORO ZDRĘCZNO

Utworzony w 1982 r. Jest rezerwatem wodnym typu fitocenotycznego, o powierzchni 15,74 ha, położony w całości na terenie gminy Tuchola. Celem ochrony jest zachowanie jeziora eutroficznego z wodnymi i szuwarowymi zespołami roślinnymi oraz torfowiska z roślinami chronionymi i reliktowymi. W północnej części jeziora, w postaci dużej łąki podwodnej, występuje rzadki w Polsce zespół ramienic. Taflę wodną pokrywają linie wodne. Brzegi jeziora zarośnięte są zwartymi szuwarami kłociowymi.

JEZIORKA KOZIE

Utworzony w 1984 r. Cztery jeziora tworzą rezerwat torfowiskowy typu fitocenotycznego, o powierzchni 12,3 ha. Rezerwat w całości położony na terenie gminy Tuchola. Jeziorka Kozie stanowią charakterystyczny przykład zarastania jezior dystroficznych, tzw. sucharów, przez nasuwające się na taflę wody pło, utworzone z torfowców. Licznie występują tutaj chronione rosiczki.

ŹRÓDŁA RZEKI STĄŻKI

Utworzony w 1993 r. Jest rezerwatem krajobrazowym typu biocenotycznego i fizjocenotycznego, o powierzchni 250,12 ha, położony na terenach gmin Tuchola i Cekcyn. Roślinność jest bardzo zróżnicowana w wyniku znacznej różnorodności siedlisk: od wodnych i szuwarowych, przez szuwarowe do łąkowych i leśnych. Występujące tu zbiorowiska roślinne są dobrze zachowane. W pobliżu źródeł rzeki rosną okazałe osobniki wawrzynka wilczelyko. Zwraca też uwagę roślinność gatunków z rodziny storczykowatych.

Rezerwat Źródła Rzeki Stążki

DOLINA RZEKI BRDY

Utworzony w 1994 r. Jest rezerwatem krajobrazowym o powierzchni 1681,5 ha, położony na terenie gmin: Gostycyn, Cekcyn, Tuchola – obszar wiejski i Tuchola – miasto. Brda jest jedną z najpiękniejszych rzek Pomorza Zachodniego i należy do najatrakcyjniejszych pod względem krajobrazowym rzek w Polsce. Wzdłuż Brdy występują zróżnicowane zbiorowiska leśne. Do najbardziej naturalnych należą łągi olszowe i wiązowe, a oprócz tego występują m.in.: bory sosnowe, subkontynentalne bory świeże oraz grądy zboczowe i subkontynentalne. Na obszarze rezerwatu znajdują się liczne pomniki przyrody oraz stanowiska roślin chronionych. Występują tu m.in.: podkolan biały, gniewnik leśny, listera jajowata, jarząb brekinia i inne. Rezerwat jest również ostoją wielu rzadkich zwierząt. Do najcenniejszych należą m.in.: pstrąg potokowy, bocian czarny, koza, gągoł, tracz nurogęś, trzmiełojad, kania czarna, kania ruda, myszołów, rybołów, kobuz, derkacz, brodziec samotny, zimorodek, pliszka górską, borowiaczek, bóbr, wydra.

BAGNA NAD STĄŻKĄ

Utworzony w 1999 r. Jest rezerwatem torfowiskowym typu fitocenozy, o powierzchni 478,45 ha, położony w całości na terenie gminy Cekcyn. Celem ochrony w rezerwacie jest zachowanie torfowisk wraz z lasami, położonych w rozlewiskach rzeki Stążki, z typowo wykształconymi zespołami roślinnymi torfowisk niskich, przejściowych i wysokich wraz z unikatową florą.

JELEŃ GÓRA IM. KAZIMIERZA SZLACHETKI

Utworzony w 1995 r. Jest rezerwatem florystycznym, o powierzchni 4,39 ha, położony w całości na terenie gminy Cekcyn. Rezerwat utworzono w celu zachowania ze względów naukowych i dydaktycznych stanowiska cisza pospolitego, występującego na zróżnicowanym troficznie siedlisku z przewagą lasu mieszanego świeżego w drzewostanach antropogenicznie przekształconych. Godnym uwagi jest fakt, że cis na tym terenie, w przeciwieństwie do innych rezerwatów, bardzo dobrze odnawia się i rozszerza swój zasięg. Flora rezerwatu jest bogata, jak na niewielki powierzchniowo obszar. Występują tutaj gatunki chronione – m.in. lilia złotogłów, pomocnik baldaszkowy, barwinek pospolity.

Rezerwat Jelenia Góra

PARKI KRAJOBRAZOWE

Parkiem krajobrazowym jest obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe, w celu zachowania i popularyzacji tych wartości, w warunkach zrównoważonego rozwoju.

TUCHOLSKI PARK KRAJOBRAZOWY

Został utworzony w 1985 r. Obejmuje południowo wschodnią część zwartego kompleksu Borów Tucholskich. Leży na obszarze dwóch województw: kujawsko-pomorskiego i pomorskiego. W województwie pomorskim jest on zlokalizowany na terenie powiatu chojnickiego, w gminach Chojnice i Czersk. Natomiast na terenie powiatu tucholskiego leży na terenach gmin Cekcyn, Gostycyn, Lubiewo, Śliwice oraz miasta i gminy Tuchola. Powierzchnia parku liczy 36.983 ha, w tym na terenie powiatu tucholskiego 25.660 ha, zaś otulina – 15.946 ha, w tym 12.059 ha w powiecie tucholskim – w gminie Cekcyn. Park powołany został dla ochrony części obszaru Borów Tucholskich ze względu na występujące rzadkie chronione gatunki grzybów, roślin i zwierząt oraz siedliska przyrodnicze, a także dla ochrony historycznych śladów kultury materialnej regionu.

Jezioro Okońskie z lotu ptaka

WDECKI PARKI KRAJOBRAZOWY

Został utworzony w 1993 r. Celem jego utworzenia było ochrona wartości przyrodniczych i krajobrazowych, a także kulturowych i historycznych tej części Borów Tucholskich. Leży we wschodniej części Borów Tucholskich, zaś jego osią hydrograficzną jest rzeka Wda, zwana też Czarną Wodą. Powierzchnia całego parku wynosi 23. 786,39 ha, z czego 4609, 15 ha stanowi otulina. Na obszarze powiatu tucholskiego znajduje się 581,93 ha (3,04% całej powierzchni), zlokalizowanych w gminach Cekcyn i Śliwice.

Wda i Zalew Żurski z lotu ptaka

KRAJEŃSKI PARK KRAJOBRAZOWY

Został utworzony w 1998 r. Jego przeważająca część leży poza obszarem powiatu tucholskiego. Jedynie fragment – 8330 ha – leży na interesującym nas terenie, w gminie Kęsowo.

OBSZAR CHRONIONEGO KRAJOBRAZU (OCHK)

Obejmuje tereny chronione ze względu na wyróżniający się krajobraz o zróżnicowanych ekosystemach, wartościowe ze względu na możliwość zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnioną funkcją korytarzy ekologicznych. Na terenie powiatu tucholskiego utworzone zostały w 1991 r. następujące OCHK:

OCHK ZALEWU KORONOWSKIEGO

Całkowita powierzchnia obszaru wynosi 27. 854,23 ha; częściowo położony jest na terenie powiatu tucholskiego w granicach gmin Lubiewo i Gostycyn. Obszar ten położony jest na obszarze Doliny Brdy, do której od wschodu przylega Równina Świecka, od zachodu natomiast Pojezierze Krajeńskie. Charakteryzuje się wybitnymi walorami przyrodniczymi i turystycznymi. Malowniczość przyrodniczo-krajobrazowa tego obszaru wynika z występowania na jego powierzchni doliny rzeki Brdy, Zbiornika Koronowskiego, znacznej liczby jezior, lasów oraz urozmaiconego ukształtowania hipsometrycznego powierzchni. Powierzchnia ogólna wynosi około 278 km².

OCHK DOLINY RZEKI KAMIONKI

Całkowita powierzchnia obszaru wynosi 745,89 ha; częściowo położony jest na terenie powiatu tucholskiego w granicach gmin Gostycyn i Kęsowo. Obszar leży pomiędzy Krajeńskim Parkiem Krajobrazowym a OCHK Zalewu Koronowskiego i obejmuje dolinę rzeki Kamionki wraz z otaczającymi ją łąkami i szuwarami, a w części zachodniej także lasami. Obszar jest wcięty w dość bogato ukształtowaną Wysoczyznę Krajeńską, charakteryzującą się krajobrazem młodoglacjalnym.

Krajeński krajobraz

OCHK DOLINY RZEKI SĘPOLENKI

Powierzchnia obszaru wynosi 356,66 ha; częściowo położony jest na terenie powiatu tucholskiego w granicach gminy Gostycyn. Obszar leży pomiędzy Krajeńskim Parkiem Krajobrazowym a OChK Zalewu Koronowskiego i obejmuje dolinę rzeki Sępólna (Sępolenka) – wciętej w Pojezierze Krajeńskie oraz kompleksy leśne przylegające do rzek.

OCHK ŚLIWICKI

Powierzchnia obszaru wynosi 27.572,62 ha; częściowo położony jest na terenie powiatu tucholskiego w granicach gmin Lubiewo, Cekcyn i Śliwice. Jest to jeden z większych obszarów chronionych położonych na terenie Borów Tucholskich. Dominuje krajobraz równiny sandrowej z pagórkami morenowymi i nielicznymi wydmami. Występują bardzo dobre warunki dla zbierania runa leśnego. Walory rekreacyjne obniża jednak niewielki udział wód powierzchniowych. Na terenie Śliwickiego OChK znajdują się 3 rezerваты przyrody: „Cisy Staropolskie im. Leona Wyczółkowskiego” w Wierzchlesie, Rezerwat cisów Jelenia Góra im. Kazimierza Szlachetki i rezerwat przyrody „Jeziro Martwe”.

Rezerwat Cisy Staropolskie w Wierzchlesie

„NATURA 2000”

W ramach Europejskiej Sieci Ekologicznej „Natura 2000” funkcjonują dzisiaj dwie płaszczyzny ochronne: tzw. „dyrektywa ptasia” Parlamentu Europejskiego z 2009 r., w sprawie ochrony dzikiego ptactwa oraz tzw. „dyrektywa siedliskowa” Rady Europejskiej z 1992 r., w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory. Na terenie powiatu tucholskiego wyznaczono następujące obszary w sieci Natura 2000:

KOŚCIÓŁ W ŚLIWICACH

Przedmiotem ochrony jest strych kościoła pw. świętej Katarzyny Aleksandryjskiej, który jest schronieniem dla nietoperzy. Jest to jedyna aktualnie znana kolonia rozrodzca nocka dużego w województwie kujawsko-pomorskim i jedna z największych w północno-wschodniej części zasięgu populacji tego gatunku w Europie.

Kościół w Śliwicach

DOLINA BRDY I STĄŻKI W BORACH TUCHOLSKICH

Fragment Tucholskiego Parku Krajobrazowego, obejmujący doliny Brdy i Stążki – zresztą w większości już chronione w rezerwach przyrody.

BORY TUCHOLSKIE

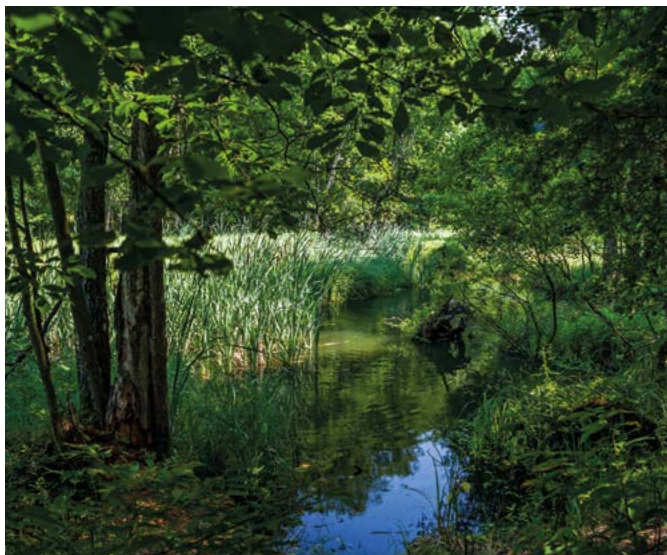
Największy obszar specjalnej ochrony ptaków w Polsce, a także jedna z najważniejszych w Polsce ostoi lęgowych ptaków wodno-błotnych i drapieżnych.

ZESPOŁY PRZYRODNICZO-KRAJOBRAZOWE

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy to fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego zasługujące na ochronę ze względu na ich walory widokowe i estetyczne.

DOLINA RZEKI RYSZKI, O POWIERZCHNI 358,5 HA

Utworzony został w 1997 r. Położony jest w gminie Cekcyn (oraz w gminach Osie i Lniano, w powiecie świeckim). Jest to głęboka dolina z licznymi rozcięciami erozyjnymi zboczy i niewielkimi rozlewiskami w korycie oraz przyległymi terenami leśnymi ze stanowiskami lęgowymi zimorodka i rzadkimi i chronionymi roślinami.

Dolina rzeki Ryszki

RZEKA PRUSINA, O POWIERZCHNI 234,3 HA

Jest prawym dopływem Wdy. Zespół częściowo położony na terenie gminy Śliwice. Przedmiotem ochrony jest dolina rzeki Prusiny. Występuje tu wiele rzadkich gatunków roślin, charakterystycznych dla siedlisk grądowych. Jest to wyjątkowo geomorfologicznie i krajobrazowo zróżnicowany obszar.

POMNIKI PRZYRODY

Są to pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej lub ich skupiska o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej oraz odznaczające się indywidualnymi cechami, wyróżniającymi je wśród innych tworów. Należą do tej kategorii okazałych rozmiarów drzewa, krzewy gatunków rodzimych lub obcych, źródła, wodospady, wywierzyska, skałki, jary, głazy narzutowe oraz jaskinie. Według ewidencji gminnych na terenie powiatu tucholskiego znajduje się 318 pomników przyrody.

UŻYTKI EKOLOGICZNE

Z kolei użytki ekologiczne to zasługujące na ochronę pozostałości ekosystemów mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej – naturalne zbiorniki wodne, śródpolne i śródleśne oczka wodne, kępy drzew i krzewów, bagna, torfowiska, wydmy, płaty nieużytkowanej roślinności, starorzecza, wychodnie skalne, skarpy, kamieńce, siedliska przyrodnicze oraz stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, ich ostoje oraz miejsca rozmnażania lub miejsca sezonowego przebywania. Na terenie powiatu tucholskiego znajduje się 180 użytków ekologicznych, które zajmują łącznie ok. 864 ha.

Nieco inny charakter mają dwie inne formy ochronne: Leśny Kompleks Promocyjny „Bory Tucholskie” i Rezerwat Biosfery „Bory Tucholskie”. Leśne kompleksy promocyjne (LKP) to duże, zwarte obszary lasu, wchodzące w skład jednego lub kilku nadleśnictw. Utworzone na obszarze całego kraju, pokazują zmienność warunków siedliskowych, różnorodność składu gatunkowego lasu i wielość pełnionych przez niego funkcji. Do zadań LKP należy ochrona środowiska, prowadzenie zrównoważonej gospodarki leśnej i edukacja leśna społeczeństwa.

LEŚNY KOMPLEKS PROMOCYJNY „BORY TUCHOLSKIE”

Leśny Kompleks Promocyjny „Bory Tucholskie” obejmuje południowo-wschodnią część Borów Tucholskich i został utworzony w lasach nadleśnictwa Tuchola, Woziwoda, Trzebciny Osie i Dąbrowa. Jego powierzchnia wynosi 84.000 ha.

Brda w okolicach Woziwody

REZERWAT BIOSFERY „BORY TUCHOLSKIE”

Rezerwat Biosfery Bory Tucholskie, utworzony w 2010 r., to największy rezerwat biosfery utworzony w Polsce. Rezerwat biosfery, których na świecie znajduje się ponad 500, stanowią wyznaczone obszary chronione, zawierające cenne zasoby przyrodnicze. Mają one na celu ochronę różnorodności biologicznej oraz umożliwienie lepszej obserwacji zmian ekologicznych w skali całej planety. Każdy z nich pełni trzy zasadnicze funkcje:

- **ochronną** – jest to swoisty wkład w ochronę krajobrazu, ekosystemów, gatunków oraz odmian;
- **rozwojową** – stwarza możliwości ekonomicznego i społecznego rozwoju, zrównoważonego kulturowo i ekonomicznie;
- **wspierania** logistycznego poprzez edukację ekologiczną, szkolenia, badania i monitoring w odniesieniu do lokalnych, regionalnych, narodowych oraz globalnych zagadnień związanych z ochroną przyrody i zrównoważonym rozwojem. Powierzchnia całkowita Rezerwatu Biosfery „Bory Tucholskie” wynosi 319. 524,61 ha i obejmuje gminy z województwa pomorskiego i kujawsko-pomorskiego. Podzielony jest na trzy strefy:
 - › **rdzenną**, o powierzchni 7882,72 ha, którą stanowi Park Narodowy „Bory Tucholskie”, leżący w województwie pomorskim, (gminy Chojnice i Brusy) oraz 25 rezerwatów przyrody, w tym wszystkie rezerваты leżące w powiecie tucholskim (z wyjątkiem rezerwatu Czaplinczy Koźliny);
 - › **buforową** o powierzchni 104. 779,32 ha. Tworzą ją cztery parki krajobrazowe: Tucholski, Wdecki, Wdzydzki i Zaborski. Stanowią one zaporę ochronną dla znajdujących się na ich terenie rezerwatów przyrody;
 - › **franzytową** o powierzchni 206. 864,57 ha. Strefę tę tworzą tereny 22 gmin (13 z województwa kujawsko-pomorskiego i 9 z pomorskiego), które nie wchodzą w skład parku narodowego i parków krajobrazowych. W strefie tej znajdują się wszystkie gminy powiatu tucholskiego. Pod względem ekonomicznym jest to obszar jednolity, zorientowany na gospodarkę leśną, przetwórstwo drewna i innych produktów leśnych oraz na rekreację i wypoczynek.

Fajutowo z lotu ptaka

2 UWARUNKOWANIA HISTORYCZNO-KULTUROWE

Terytorium Borów Tucholskich należące do powiatu tucholskiego posiada ślady wczesnego zasiedlenia. Najstarsze wykopaliska pochodzą z epoki kamiennej. W okresie neolitu pojawiła się tu ludność pochodzenia naddunajskiego, przynosząc ze sobą znajomość rolnictwa, hodowli zwierząt domowych i garncarstwa. Prastłowińska kultura łużycka opanowała Bory Tucholskie w epoce brązu i żelaza. Na obszarze tym rozwinęły się grupy ludności kaszubskiej i wschodniowielkopolskiej.

W okresie kształtowania się polskiej państwowości ziemie stanowiły własność książąt pomorskich, którzy w czasach Bolesława Krzywoustego posunęli swoje podboje aż po dorzecze Noteci, tocząc ze zmiennym szczęściem wojny z Piastowiczami. Wskutek zagarnięcia Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w 1309 roku Bory Tucholskie przez blisko 160 lat znajdowały się pod panowaniem Zakonu. Okres ten wypełniło szereg wojen. W wyniku II pokoju toruńskiego Bory Tucholskie weszły w skład nowo utworzonego województwa pomorskiego i stanowiły własność starostw królewskich (tucholskiego i świeckiego). Po krótkim okresie rozwoju gospodarczego przypadającego na drugą połowę XV w. i cały XVI w. – wojny szwedzkie doprowadziły krainę do kompletnej ruiny. Przemarsze obcych wojsk, wojna partyzancka chłopów, kontrybucje, epidemie i niewłaściwa gospodarka starostw i szlachty nie pozwoliły na dzwignięcie się tej ziemi z upadku aż do końca Rzeczypospolitej Szlacheckiej.

W wyniku I rozbioru Bory przechodzą wraz z całym Pomorzem pod zabór pruski, by dopiero po 148 latach w styczniu 1920 r. (bez części północno-zachodniej) uzyskać znów niepodległość i wejść w skład województwa pomorskiego II Rzeczypospolitej. W czasie zaboru ludność zamieszkująca krainę brała udział w powstaniu 1846 r., w czasie Wiosny Ludów 1848 r. oraz wspierała powstanie styczniowe. Społeczeństwo czynnie opierało się germanizacji, organizując się w różnych towarzystwach, a początek XX w. zaowocował falą strajków szkolnych. Dwudziestolecie międzywojenne charakteryzowało się wielkim pobudzeniem we wszystkich sferach życia publicznego i gospodarczego. Wrzesień 1939 r. zapisał się krwawymi bitwami w obronie kraju, a następnie terrorem i eksterminacją ludności polskiej. Powszechny odruch samoobrony ludności spowodował powstanie szeregu organizacji konspiracyjnych działających na terenie Borów Tucholskich, które z biegiem czasu weszły w skład Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”, Armii Krajowej, a niektóre od połowy 1944 r. także w skład grup desantowych I Dywizji Wojska Polskiego im. Tadeusza Kościuszki. W połowie lutego 1945 r. ofensywa wojsk radzieckich nacierających z południa i wschodu spowodowała wycofanie się Niemców. Sytuacja ustrojowa będąca konsekwencją układu w Jaltie nie spełniła oczekiwań miejscowej ludności po latach mrocznej okupacji hitlerowskiej. Dopiero 1989 rok pozwolił na pełne korzystanie ze swobód obywatelskich, otwierając możliwości dla realizacji idei i pełnienia różnorodnych misji dla dobra regionu.

Tuchola z lotu ptaka

BOROWIACY

Bory Tucholskie stanowią największy w Polsce kompleks leśny (około 3000 km²). Obszar ten jest dość zróżnicowany pod względem etnograficznym. Borowiacy to grupa ludności pochodzenia kaszubskiego, zamieszkująca pogranicze Kaszub – część powiatu chojnickiego i powiatu tucholskiego, która w ciągu wieków uległa polonizacji językowej i kulturowej.

Granica etnograficzna Borów Tucholskich trudna jest do ustalenia. Według podziałów językoznawczych (Kazimierz Nitsch) mieszkańców powiatu tucholskiego, chojnickiego i sępoleńskiego (Borowiacy i Krajniacy) zaliczamy do grupy wielkopolskiej Pomorza. Wpływy wielkopolskie działały na obszar pomorski, szczególnie silnie na Borowiaków Tucholskich. Julian Rydzkowski (1891-1978), zwany chojnickim Sabatą, rodem wywodzący się z Cekcyna, regionalista, tak określił terytorialnie grupy ludnościowe zamieszkujące Bory Tucholskie: „Północną część regionu zamieszkuje ludność kaszubska, dzieląca się na kilka dialektów. Zachodnia część terenów kaszubskich znana jest pod nazwą Gochy. Na wschód od Męcikału i wsi Czarniż nad Niechwaszczą zamieszkują tzw. Zaboracy. Południowo-wschodnie krańce zajmują Borowiacy Tucholscy, znajdujący się zresztą zawsze pod silnym wpływem Wielkopolski z jednej, a Kaszub z drugiej strony. Na południe od Chojnic (...) silna enklawa potomków dawnych kolonistów niemieckich, tzw. Kosznajdrów. Borowiaków scharakteryzował następująco: „Borowiak liczy na własne siły i zaradność, wyrobił on w sobie silne poczucie wolności, która pozwala mu na szczerość bez używania wielkich słów. Unika ich jak i serdeczności na pokaz. Przytakiwanie głową, uśmiech – to podziękowanie, a słowa uznania wypowiedziane przez niego stanowią wyróżnienie nie lada. Chętnie gdzie trzeba – pomaga, może dlatego, że sam niechętnie prosi, a udzielone mu podziękowanie kwituje formułką: nie ma za co!”.

Drewniana zabudowa wsi Krąg

ŻYCIE CODZIENNE BOROWIACKIEJ WSI

Wsie borowiackie powstały najprawdopodobniej w II połowie XVII wieku po wykarczowaniu lasów na opał. Polacy zamieszkujący wsie byli katolikami, a niemieccy osadnicy ewangelikami. Wokół wsi rozciągały się lasy. Grunty orne były zawsze własnością prywatną, natomiast lasy często były państwowe, gospodarstwa chłopskie niewielkie – do 5 ha. Przy słabej glebie, na której sadzono ziemniaki, siano żyto, często licznej rodzinie brakowało pożywienia i środków do życia, dlatego mieszkańcy wsi borowiackich szukali różnych sposobów zarobkowania. Sezonowo wyjeżdżano na roboty do Prus Wschodnich lub Niemiec. Na zimę wracano do domu. Sporadyczne były przypadki migracji mieszkańców wsi do miasta. Zjawisko to zaistniało dopiero po II wojnie światowej. W okresie międzywojennym rozwinęły się niektóre działy rzemiosła i przemysłu domowego. Gotowe wyroby i produkty żywnościowe sprzedawano i kupowano na jarmarkach i targach.

Wystała stała w Muzeum Borów Tucholskich

Były to miejsca, które służyły wymianie poglądów, informacji i nowinek między ludźmi. Podobną rolę odgrywały odpusty. Głównymi zajęciami Borowiaków były: zbieractwo, łowiectwo, pszczelarstwo, rybołówstwo, praca na roli, a przede wszystkim praca w lesie. Zupełnie zapomnianym dziś zajęciem było wytapianie smoly z rdzeni starych pni. Las w pewnym stopniu rekompensował ubogie plony słabej gleby. Leśne roboty traktowane były jako praca sezonowa, ściśle związane były z porami roku. Pracowali prawie wszyscy ze wsi. Kto miał więcej ziemi i konie, pracował jako wozak. Mężczyźni zatrudniali się do ciężkich robót leśnych. Na wiosnę dobywano z drzew brzoźowych sok, z drzew sosnowych pozyskiwano żywicę. Z płodów leśnych

najbardziej popularne były czarne jagody, borówki, żurawiny, maliny, jeżyny i poziomki. Sprzedawano je na targach, przetwarzano, suszono, używając później jako lekarstwa i jako barwnika do farbowania. Zrywano głóg, żołądziej i orzechy laskowe. Zbierano też lebidodę i szczaw. W okolicach Śliwiczek robiono zupę z różnych roślin: szczawiu, pokrzywy i mleczu, dodając do tego kaszę lub mąkę. Zupy te nazywano „jarmuszem”. Dzieci zbierały „zajączą kapustę”, młode pędy sosen. Podbierały ptakom jaja, które piekły w popiele ogniska. Smakował im też miód pszczeli, wypijany przez słomkę. Żołądziej palono w piekarniku „na kawę”. Powszechnie zbierano grzyby. Mimo że gatunków w lesie było wiele, zbierano jedynie borowiki szlachetne. Twierdzono, że „byle jakich nie zbierano”. Każdy, kto chciał zbierać w lesie owoce lub grzyby, musiał wykupić u leśniczego specjalny kwit. W okresie międzywojennym cena zezwolenia wynosiła 3 złote na miesiąc, co na ówczesne czasy było sporym wydatkiem. Las był również dostarczycielem ziół, które przynosiły ulgę w cierpieniach. Niektóre leśne zioła przeniesiono do ogródków przydomowych, które to jako rośliny ogrodowe do dzisiaj znane są i cenione w ziołolecznictwie: mięta, czosnek, nagietek i czarna porzeczka.

Na terenie Borów Tucholskich łowiectwo od dawna miało charakter kłusowniczy. Ks. Stanisław Kujot pisał w 1874 roku: „Borowiak rodzi się jawnym złodziejem na drzewo i jako wyśmienity strzelec (...). Nocą wyprawia się Borowiak po drzewo do lasu lub ze strzelbą, sznurkami powiązanymi na sarnę, głuszcze lub zające. Często w przebraniu Borowiak idzie na zwierzynę, by nie narazić się na poznanie przez leśniczego.(...) Borowiacy strzelają celnie. Istnieją gadki, że są i tacy, którzy duszę biesowi sprzedają, by tylko celniej strzelać”. Nie bez znaczenia dla mieszkańców Borów było leśne bartnictwo. Nie każdy z gospodarzy mógł sobie pozwolić na hodowlę pszczół w pobliżu domu. Przydomowe ule budowano z wydrążonych pni drzew lub plecione były ze słomy.

Rybołówstwo odgrywało ważną rolę wśród zajęć ludności. Najpopularniejszym sposobem połowu było łowienie siecią. Łowiono również na wędkę, która wykonana była z kiją sosnowego lub jałowca i sznura splecionego z końskiego włosia. Innym sposobem (kłusowniczym) było „łapanie ryby na oście”. Zimą rąbano przeręble. Łowiono szczupaki, okonie, płotki, miętusy, lipienie, pstrągi, liny, węgorze i leszcze. Nocą wybierano się na raki, które łapano na wiciorek, na zabrodnię i małym kaszorkiem, oświetlając wodę latarnią lub łuczycem. Nieurodzajna gleba piaszczysto-gliniasta wymagała ciężkiej pracy, by plony mogły dać utrzymanie rodzinie. Na piaskach uprawiano żyto, grykę, ziemniaki, łubin, owies, kapustę, buraki i marchew, a na terenach gliniastych żyto, pszenicę, owies, jęczmień, groch, fasolę, bób, mak, rzepak i peluszkę. Narzędziami do obróbki pola były pługi, radła, bro-

ny i kultywatory, tzw. „klamery”. Zanim na pola trafiły siewniki, siano „z płachty” lub „z kosza”. Od początku XX w. sprząkanie zboża z pola odbywało się za pomocą kosiarki, wcześniej używano kosi i sierpa. Po zżęciu zboże zagrabiano drewnianymi grabiami, wiązano w snopy i ustawiano sżtygi. Młocka odbywała się za pomocą cepów, ale wraz z postępem technicznym na borowiacką wieś trafiła młocarnia poruszana kieratem. Siłą pociągową przy pracy w polu były woły, krowy i konie. Prawie w każdym gospodarstwie potrafiąco wyplatać z korzeni sosnowych i jałowcowych kosze. W zależności od przeznaczenia miały różny kształt i wielkość.

GWARA

Wielość wpływów kulturowych sprawiła, że gwary tucholskie mają charakter przejściowy między dialektem wielkopolskim i kaszubskim. Brak w nich cech specyficznych, właściwych dla całego obszaru. Krzyżują się tu typowe cechy językowe gwar sąsiednich (języka kaszubskiego, gwary kociewskiej i gwary krajeńskiej). Gwara pozbawiona jest mazurzenia i udźwięczniającej fonetyki międzywyrazowej. Tylko w niektórych formach czasu przeszłego można znaleźć ślady udźwięcznień. Według językoznawcy Ludwika Zabrockiego w powiecie tucholskim pod względem gwarowym przeważają Borowiacy. Ludność mieszkająca w Borach sama określa się, dzieląc na grupy: Benedyję, Caple, Borsy – mieszkający w lasach, Konopaty – koło Śliwic, Patyraki – w okolicach Gacna i Śliwic, Cękyniorze – Cękyn i okolice (za M. Polakiewicz, 1962). Kazimierz Nitsch, polski językoznawca, wędrując po Borach Tucholskich (1904-1905) zanotował w Stobnie funkcjonujące w owym czasie wśród ludności zagadki i przysłowia. Podobne spotkać można na Kaszubach i Kociewiu, co świadczyć może o wzajemnym kulturowym przenikaniu między regionami, a w gruncie rzeczy o tym, iż tradycyjna kultura Borowiaków wyrosła na wyraźnie zaznaczającym się podłożu kaszubskim.

Gwara Borów Tucholskich, czyli gwara tucholska albo inaczej borowiacka, jest zaliczana do szeroko rozumianego wielkopolskiego zespołu dialektalnego i wraz z Krajną i Kociewiem stanowi obszar przejściowy między Wielkopolską i Kaszubami. Obecnie popularniejszym określeniem jest gwara borowiacka, przymiotnik „tucholski” mógłby sugerować, że chodzi tylko o gwarę miasta Tucholi lub powiatu tucholskiego. Nie można uznać Borów Tucholskich za odrębną jednostkę gwarową, która jako całość posiadałaby specyficzne cechy językowe różniące ją od innych, zwłaszcza sąsiednich terenów gwarowych – Kociewia i Krajny.

Miasto i Gmina Tuchola

TUCHOLA

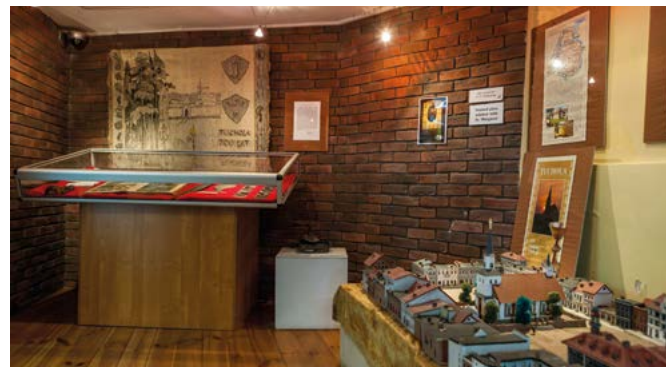
Tuchola była i jest obecnie ośrodkiem gospodarczym i administracyjnym dla gminy Tuchola i okolicznych gmin, które od 1999 r. wchodzi w skład powiatu tucholskiego. Od początku swego istnienia była znaczącym ośrodkiem leżącym w miejscu krzyżowania się szlaków „Via Magna” i „Via Regia”. Około XIII w. Tuchola zaczęła przejmować strategiczną rolę Raciąża, grodu kasztelańskiego i dotychczasowego ośrodka lokalnej władzy. Z osady o charakterze handlowym szybko przekształciła się w siedzibę lokalnych władz. Tucholę założyli na początku XIII wieku książęta kaszubszy. Jedni historycy twierdzą, że dokonał tego Sambor I, inni wskazują Mściwoja II, który zaprosił do Tucholi arcybiskupa Jakuba Świnkę celem konsekracji kościoła. Miało to miejsce 9 października 1287 r. W chwili wystawienia stosownego dokumentu Tuchola pojawiła się na widowni dziejowej jako jedna z większych osad w południowo-zachodniej części Pomorza Gdańskiego. 22 lipca 1346 r. wielki mistrz Henryk Dusemer nadał Tucholi prawa miejskie. Zabudowa miasta była drewniana, murywana była gotycka fara pw. św. Bartłomieja, ratusz i prawie w całości kompleks zamkowy. Miasto i zamek otaczały mury obronne i system fos. Już na początku XIV wieku Tuchola stała się siedzibą komtura.

Makieta Tucholi w Muzeum Borów Tucholskich

Wojna z Zakonem 141. rozpoczęta bitwą pod Grunwaldem znalazła swój finał w Tucholi 5 listopada 1410 r. Po zawarciu pokoju toruńskiego w 1466 r. Tuchola znalazła się w granicach Królestwa Polskiego i stała się siedzibą powiatu, który stał się królewską jako „dobra

stołowe” królów polskich. Podczas „potopu” znacznemu zniszczeniu uległo miasto i okolice. Szwedzi pięciokrotnie próbowali zdobyć miasto i zamek, za każdym razem bezskutecznie. Swoje miejsce w historii znalazł przywódca partyzantki chłopskiej walczącej ze Szwedami – młynarczyk Michałko, nobilitowany Michalski herbu Radwan. W 1772 r. wraz z I rozbiorem Polski Tuchola została włączona do Królestwa Prus. Zlikwidowano powiat tucholski i włączono go do powiatu chojnickiego. Tuchola była wówczas jednym z najmniejszych miast na Pomorzu i liczyła 108 domów i 490 mieszkańców. 17 maja 1781 r. Jan Filip Voigt podpalił zabudowania przykościelne w celu zdobycia kosztowności. Spłonęła fara pw. św. Bartłomieja i większa część zabudowy miasta. Mieszkańcy postanowili miasto odbudować. W 1804 r. Tuchola liczyła już 1251 osób.

Wystawa stała w Muzeum Borów Tucholskich

W czasie wojen napoleońskich miasto leżało na drodze przemarszu wojsk. Kwaterowały w nim oddziały francuskie, polskie, pruskie i rosyjskie. W XIX w. następował dalszy wzrost liczby ludności. W 1875 r. utworzono ponownie powiat tucholski. W 1914 r. w Tucholi założony został niemiecki obóz jeniecki, w którym przebywali głównie jeńcy rosyjscy i rumuńscy, ale także francuscy, angielscy i włoscy. Obóz ten był używany później przez Polaków jako obóz dla internowanych w Polsce żołnierzy ukraińskich oraz radzieckich jeńców z wojny polsko-rosyjskiej. Zgodnie z ustaleniami traktatu wersalskiego, miasto zostało zwrócone Polsce. 29 stycznia 1920 r. do miasta wkroczyło wojsko polskie, przywrócono polską administrację, sąd i inne instytucje. W okresie międzywojennym, mimo trudności gospodarczych, następował dalszy rozwój miasta. W 1938 r. Tuchola liczyła 5813 osób. Dla władz miasta i jego mieszkańców ważne było promowanie walorów przyrodniczych, kulturowych oraz rozwój turystyki. Działało Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, muzeum regionalne, a w sierpniu 1939 r. zorganizowano Tydzień Borów Tucholskich, który został reaktywowany

w 1961 r. jako Dni Borów Tucholskich. Działo wiele stowarzyszeń kulturalnych, sportowych i paramilitarnych. Od 2 września 1939 r. do 15 lutego 1945 r. miasto znajdowało się pod okupacją niemiecką. Od 24 października do 10 listopada 1939 r. w Rudzkim Moście pod Tucholą członkowie Selbstschutzu rozstrzelali 325 Polaków – przedstawicielei lokalnej inteligencji, księży i działaczy niepodległościowych. W miejscu kaźni znajduje się pomnik, natomiast u zbiegu ulic Świeckiej i Chopina Pomnik – Mauzoleum Pomordowanych w Rudzkim Moście. Podczas okupacji miasto nie poniosło większych strat materialnych, ucierpiało jedynie kilka budynków. Po zaciętych walkach Tuchola została zajęta przez wojska radzieckie 15 lutego 1945 r. Rozpoczął się kolejny okres w dziejach miasta. Nowe realia ustrojowe przyniosły rozczarowanie, co niosło za sobą szykany – więzienie albo wywózkę do łagrów. W tym też czasie przystąpiono do organizacji życia w mieście. Otwarto szkoły i urzędy państwowe. Powstawały nowe przedsiębiorstwa, spółdzielnie, instytucje i placówki kultury. Jesienią 1946 r. dokonano ekshumacji ofiar mordu w Rudzkim Moście, a pogrzeb stał się wielką patriotyczną manifestacją. Do 1989 r. miasto rozbudowało się obszarowo dzięki nowym osiedlom domów jednorodzinnych, a rozwijająca się spółdzielnia mieszkaniowa dała możliwość posiadania własnego M. Obiekty użyteczności publicznej i sportowo-rekreacyjne mogą zaspokajać potrzeby życiowe mieszkańców.

Rynek w Tucholi

Do zabytków należą fragmenty murów obronnych z XIV i XV w., które wykorzystano do posadowienia budynków mieszkalnych. Zabytkowa Starówka od 2011 r. została częściowo odrestaurowana. Jednej z czterech XIV-wiecznych studni nadano średniowieczny wygląd. Układ ulic starego miasta pozostał niezmienny od średniowiecza.

W nazwach ulic zachowała się ich dawna funkcja i znaczenie. Relikty zabudowy zamkowej to ślady po zamku wysokim w piwnicach szkoły z 1876 r. (Szkoła Podstawowa nr 1 im. ks. gen. Józefa Wrycia, ul. Szkolna 4) z fragmentami murów zamkowych; Urząd Miasta i Gminy (pl. Zamkowy 1), jego wschodnia część to bryła zamku średniego – dawny dom komtura i późniejsza siedziba starostw. Znajdują się tu gotyckie piwnice. Część środkowa i skrzydło zachodnie zostały dobudowane na początku XX w. W budynku Tucholskiego Ośrodka Kultury zobaczyć można fragmenty murów dawnego spichrza z funkcją obronną, a w mieszczącej się tam restauracji „Pod Halabardami” gotyckie kamienne podpiwniczenie. Kolejny zabytek to kościół parafialny pw. św. Jakuba Apostoła, wybudowany w latach 1837-1838 jako zbór ewangelicki. W 1994 r. wyremontowany pełni rolę kościoła katolickiego. W starym spichrzu mieści się Muzeum Borów Tucholskich (ul. Podgórna 3). Ekspozycje poświęcone są historii miasta, życiu Borowiaków oraz florze i faunie Borów Tucholskich. Jest stoisko promocyjne i punkt informacji turystycznej. W sąsiedztwie rezyduje dyrekcja Tucholskiego Parku Krajobrazowego utworzonego w 1985 r. Galeria B T (ul. Szkolna 2a) prowadzi sprzedaż wytworów twórców ludowych i rękodzielniców. Miejsce promuje region i wspiera twórczość artystyczną.

Tucholskie Imprezy cykliczne to: Festiwal Pieśni Religijnej Rudzki Most (drugi weekend lipca); Dni Borów Tucholskich (trzeci weekend lipca); Dzień Folkloru Borowiackiego (trzeci weekend lipca); Historyczny Pochód Borowiaków (trzeci weekend lipca); Festiwal Muzyki Myśliwskiej i Wieżowej (trzeci weekend lipca); Święto Patronki Tucholi (20 lipca); Festiwal Muzyki Organowej (sierpień); Uroczysta Msza Św. w miejscu Kaźni Rudzki Most (1 niedziela września); Bieg św. Huberta (ostatnia sobota października).

BLADOWO

Wieś sołecka położona przy trasie drogi wojewódzkiej nr 240. W 1344 r. komtur Konrad Vullenkop nadał przywilej lokacyjny sotosowi Henrykowi. W okresie Polski szlacheckiej Bładowo wchodziło w skład dóbr starostwa tucholskiego. Po drugiej wojnie szwedzkiej nastąpił upadek wsi. Od 1865 r. wieś posiadała szkołę. W 1888 r. szalejąca w Europie epidemia cholery nawiedziła Bładowo. Przed 1939 r. działały 4 zakłady rzemieślnicze, rozwijało się życie społeczne. Do tradycji ożywionego życia społecznego powrócono po wojnie, wskrzeszając działalność kulturalną (zespoły „Bładowiaci”, chór szkolny, zespół mandolinistów), zakładając Koło Gospodyń Wiejskich i „Klub Rolnika”.

KIEŁPIN

Pierwsza wzmianka pochodzi z 1313 r. W połowie XIV w. wieś przeszła na własność Zakonu, a po 1466 r. stała się wsią królewską. Około 1601 r. Kiełpin przynosił starostwu tucholskiemu pokaźne dochody płacone denarami, florenami i w naturze. W czasie drugiej wojny polsko-szwedzkiej wieś została doszczętnie spalona. W 1765 r. starosta Jerzy Wilhelm Goltz zrzekł się praw do Koślinki i Bładowa, nabywając Kiełpin z karczmą i okoliczne Wymysłowo. Już w czasach pruskiego zaboru Kiełpin był ośrodkiem pracy u podstaw. Działała szkoła, biblioteka TCL, ochotnicza straż pożarna, Koło Gospodyń Wiejskich oraz kilka stowarzyszeń. Przed 1914 r. we wsi było kilka zakładów rzemieślniczych i dwa sklepy. W dwudziestolecium międzywojennym na życie społeczne wsi miały wpływ rodziny Gulgowskich, Glazów, Spitzów i Mięsikowskich. W 1965 r. pobudowano nową szkołę „tysiąclatkę”. Utworzono bibliotekę z czytelnią, „Klub Rolnika” i Dom Strażaka. W miejscowości znajduje się kościół i obelisk upamiętniający 700-lecie wsi. W Kiełpinie w 1845 r. urodził się ks. Stanisław Kujot, znawca historii Pomorza, etnograf, profesor Seminarium Duchownego w Pelplinie, prezes Towarzystwa Naukowego w Toruniu i członek wielu towarzystw, doktor *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego.

KLOCEK

Osada powstała jako pustkowie w XVII w. Należała do starostwa tucholskiego. Posiadała jeden piec smolny. Wieś położona nad jeziorami Grzybiec i Kraśne ma charakter letniskowy. Przy szosie Tuchola-Czersk znajduje się Nadleśnictwo Woziwoda, które pełni rolę centrum edukacyjnego dla całego Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Bory Tucholskie”. Powstało tu wiele obiektów służących celom edukacji przyrodniczo-leśnej i obsługi turystycznej, między innymi: Ośrodek Edukacji Przyrodniczo-Leśnej w siedzibie nadleśnictwa i ścieżka przyrodniczo-leśna „Nad Brdą”. Jest dobrze zagospodarowane pole biwakowe, mała gastronomia i amfiteatr.

LEGBĄD

Położony jest w północnej części gminy Tuchola. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1400 r., dotyczyła karczmy położonej przy trakcie z Tucholi do Czerska. W czasach Polski szlacheckiej wieś należała do starostwa tucholskiego. Druga wojna polsko-szwedzka, przemarsze wojsk i grabieże zubożyły wieś. Grasujące po lasach bandy rabusiów i kłusowników zmuszały mieszkańców do krycia się

po lasach. Na początku XX w. Legbąd posiadał 2 karczmy, 2 sklepy z różnymi towarami, 6 warsztatów rzemieślniczych. Życie społeczne toczyło się głównie wokół szkoły, kościoła i bibliotek (pierwszą złożył Józef Janta-Pończyński). Ks. Józef Dembieński, działacz niepodległościowy, pod boki zaborcy prowadził tajne nauczanie, założył Towarzystwo Ludowe, które prowadziło swoją czytelnię. W dwudziestolecium międzywojennym działalność społeczno-kulturalna związana była z pracą organizacji społecznych. Po drugiej wojnie Legbąd stał się wsią gromadzką. Wzniesiono nowy kościół. Rozbudowano obiekty szkolne, remizę i utwardzono drogi. Niewątpliwą atrakcją tej miejscowości jest system Wielkiego Kanału Brdy (1848) wraz z licznymi odnogami. Najbardziej znanym i atrakcyjnym miejscem jest akwedukt w Fojutowie, gdzie wody kanału przepływają ponad wodami Czerskiej Strugi. W miejscowości Barłogi położonej 3 km od Legbąda Wielki Kanał Brdy rozdziela się na mniejsze odnogi, przechodząc w Mały Kanał Brdy. Dodatkowo cały system mniejszych kanałów i rowów tworzy unikatowy system irygacyjny. Wszystkie atrakcje turystyczne i szlaki są oznakowane. W okolicy znajdują się liczne kwatery agroturystyczne i Zajazd „Fojutowo” z bogatą ofertą dla gości.

Kościół w Legbądzie

MAŁA KOMORZA

Należy do starych osad zakładanych w średniowieczu na skraju Borów Tucholskich, wzmiankowana w XIV wieku. W okresie Rzeczypospolitej była wsią szlachecką. W połowie XVIII w. przeszła w posiadanie Tomasza i Marianny Czapskich, a następnie (do 1939 r.) rodu Janta-Pończyńskich. Podczas drugiej wojny światowej majątkiem zarządzała administracja niemiecka, a po wojnie dobra przejęło państwo, tworząc Państwowe Gospodarstwo Rolne. We wsi znajduje się, zbudowany

w połowie XIX w. pałac rodziny Janta-Polczyńskich, ceglany, piętrowy, na wysokim podpiwniczeniu, otoczony parkiem z 2 połowy XIX w. W 1971 r. pałac uległ zniszczeniu w wyniku pożaru, został odbudowany w latach 1972-1973. W sąsiedztwie pałacu znajduje się pomnik św. Nepomucena, wzniesiony ku pamięci poległych w bitwie pod Wozimodą (1659) przez Józefa Janta-Polczyńskiego.

MAŁY MĘDROMIERZ

Wieś jest starą osadą jeszcze z czasów przedkrzyżackich. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1313 r., kiedy wieś znalazła się we władanie Zakonu. Po wojnie trzynastoletniej znalazła się w dobrach starostwa tucholskiego. W 1664 r. we wsi istniała karczma, kuźnia, barcie, z których miód w beczkach dostarczano do starostwa. W czasach Polski szlacheckiej wieś otrzymała wiele przywilejów. W 1865 r. funkcjonowała szkoła. Po odzyskaniu w 1920 r. niepodległości ożywiła się we wsi działalność polskich organizacji społecznych. Okres wojenny przyniósł zniszczenia, głównie w gospodarstwach rolnych. Po drugiej wojnie wieś zaczęła się rozwijać gospodarczo i społecznie. Wspólnie z Zakładem Rolnym wybudowano wodociąg, nastąpiła elektryfikacja, telefonizacja, rozbudowano szkołę, powstał stadion sportowy, klub „Ruchu” i Kółko Rolnicze z bazą maszynową. W 1983 r. wybudowano kościół filialny pw. Najświętszej Marii Panny Częstochowskiej.

RACIĄŻ

To jedna z najstarszych miejscowości w regionie, największa wieś sołecka w gminie Tuchola o charakterze letniskowym. Jej początki łączą się z kasztelanią, która należała do księztw pomorskich po XIII wiek. Obecnie relikty grodziska Raciąż znajdują się na półwyspie jeziora Śpiewnik. W 2012 r. dokonano jego rekonstrukcji. W celu przybliżenia historii wyznaczono szlak pieszo-rowerowy „Kasztelania” prowadzący z Raciąży przez Raciąski Młyn, gościniec grodziska Raciąż do Wysokiej. Gród wzmiankowany był już w 1178 r. i był siedzibą kasztelanii i komory celnej. Stracił znaczenie wraz z powstaniem ośrodka władzy w Tucholi. W 1305 r. Raciąż został własnością kasztelana kaliskiego, Piotra Świąty i jego synów, którzy w 1307 r. sprzedali go Krzyżakom. Od 1330 r. wszedł w skład komturii tucholskiej. Po pożarze w 1330 r. nazwę Raciąż przeniesiono na wieś położoną na południowy wschód od grodu. W I Rzeczypospolitej należała do starostwa tucholskiego jako bogata wieś królewska, o czym świadczą opłaty czynszowe i liczne przywileje. Podczas „potopu szwedzkiego” okolice wsi były patrolowane przez oddziały rotmistrza Michałka, dowódcy partyzantki chłopskiej. We wsi od 1695 r.

istniała szkoła parafialna, dwie karczmy i warsztaty rzemieślnicze. W 1851 r. wieś uległa spaleni, również drewniany kościół i szpitalik dla ubogich kobiet. Obecny kościół, murowany, zbudowano w latach 1862-1866. Do parafii należały jeszcze kościół filialny w Dąbrówce, kaplice przy dworach w Wielkiej Komorzy i w Wysokiej. W tym czasie funkcjonowała szkoła. Nastąpił rozwój polskiego życia kulturalnego. Ośrodkiem była biblioteka TCL, która kontynuowała swoją działalność w okresie międzywojennym. Działaczami niepodległościowymi byli Julian Borzeszkowski, Franciszek Kręcki i Franciszek Gierszewski. Okres międzywojenny to czas ożywienia społecznego. Działały tu liczne towarzystwa, w 1927 r. utworzono ochronkę (przedszkole), która opieką objęła 30 dzieci. 24 października 1939 r. w pierwszej masowej egzekucji w Rudzkim Moście oddał życie ks. Franciszek Nogalski, wikary raciąski. W 2003 r. został otwarty proces beatyfikacyjny. W ostatnich dniach wojny żołnierze Wehrmachtu rozstrzelali w lesie wysockim pod Raciążem 10 Polaków. Ciała ekshumowano i pochowano na cmentarzu parafialnym.

Widok na Raciąż

Po wojnie nastąpił rozwój gospodarczy i społeczny. Powstał ośrodek zdrowia, apteka, agronomówka, pawilon handlowy, restauracja, wybudowano nową szkołę „tysiąclatkę”, wiejski dom kultury z biblioteką, boisko sportowe, kąpielisko, przeprowadzono meliorację łąk, zelektryfikowano całą wieś, uruchomiono komunikację autobusową. W pałacu w Wysokiej funkcjonuje Dom Pomocy Społecznej im. Marii i Leona Janta-Polczyńskich. Raciąż jest malowniczo położony na skraju Borów Tucholskich w północno-zachodniej części gminy, z dala od głównych dróg i tras przelotowych. W bezpośredniej bliskości wsi znajdują się trzy jeziora o nazwach: Raciąskie, Rudnica i Przyłonek. Nie tylko akweny wodne stanowią o atrakcyjności tego terenu. Urozmaicona rzeźba

terenu zachęca do wycieczek pieszych i rowerowych, tak po lasach, jak i otwartych terenach. W najbliższej okolicy można zobaczyć wiele ciekawych architektonicznie zespołów pałacowych (Wysoka, Mała Komorza) oraz perełkę pomorskiego budownictwa późnego baroku – kościółek w Dąbrówce. Na kaskadowym cmentarzu przykościelnym stoi drewniana dzwonnica konstrukcji słupowej z drugiej połowy XIX w. oraz eklektyczne, murowane mauzoleum grobowe Janta-Połczyńskich z XIX/XX w. Pochowani są tam: dr Leon Janta-Połczyński (1867-1961), minister rolnictwa w II Rzeczypospolitej i senator oraz jego żona Maria (1880-1970) z Komierowskich, matka chrzestna „Daru Pomorza”.

RZEPICZNA

Drewniana zabudowa wsi Rzepiczna

Rzepiczna – miejscowość położona 4 km na wschód od wsi Legbąd. W jej pobliżu znajduje się duży kompleks łąk, zwany Barłogami, nawadniany przez Wielki Kanał Brdy, zbudowany w latach czterdziestych XIX w. Osada Rzepiczna powstała przed 1772 r. W 1865 r. powstała szkoła, której rejon obejmował tylko wieś. Od 1888 r. działała biblioteka TCL. W okresie międzywojennym w Rzepicznej usługi dla mieszkańców wykonywało 3 szewców i 1 stolarz. Istniała placówka Związku Strzeleckiego. Wieś, do czasu utworzenia w 1913 r. kościoła katolickiego w Legbądzie, należała do parafii w Śliwicach. Okolice w końcu II wojny były silnym punktem oporu Niemców, w związku z tym wzięli oni duże straty nie tylko materialne. Pod koniec 1944 r. Niemcy zamordowali kilku mieszkańców. Po zakończeniu działań wojennych życie we wsi powoli wracało do normalności. Wznawiła działalność polska szkoła, powstało Koło Gospodyń Wiejskich,

a w 1965 r. zostały zelektryfikowane we wsi gospodarstwa. Dzisiaj to malownicza wieś z zachowanymi relikwiami drewnianego budownictwa z XIX w. i początku XX w. o konstrukcji zrębowej, sumikowo-łątkowej, systemem nawadniającym z trzema małymi akweduktami. Przy drodze z Rzepicznej do Bielskiej Strugi stoi głaz narzutowy o obwodzie 520 cm. Przy szkole rosną dwie lipy drobnolistne o obwodach w pierśnicy 410 i 380 cm i lipa szerokolistna o obwodzie 310 cm.

STOBNO

Stobno położone jest wzdłuż drogi Tuchola-Raciąż, nad rynnowym jeziorem Stobno. To stara osada, której początki sięgają XIII w. Pierwsza zapisana nota pochodzi z 1305 r. Dotyczy przekazania wsi rycerskiej Piotrowi Świączy przez króla Wacława III. Po 1466 r. Stobno należało do starostwa tucholskiego. Mieszkańcy trudnili się bartnictwem, rybactwem, rolnictwem i mleczarstwem. W drugiej połowie XIX w. i w XX w. odkryto w okolicy groby skrzynkowe i liczne przedmioty użytkowe. Wieś jako zespół wiejski z zabudową drewnianą i murowaną z XIX i XX w. objęta jest opieką konserwatorską.

BIAŁOWIEŻA

Białowieża leży około 5,5 km na północny zachód od Tucholi, przy drodze w kierunku Raciąża. To stara wieś rycerska, przypisana przez Mściwoja II jako uposażenie dla konsekrowanego w 1287 r. kościoła pw. św. Bartłomieja w Tucholi. Inne wzmianki z 1344 r. i 1555 r. pochodzą z gnieźnieńskich akt konsystorskich, świadczące o użytkowaniu majątku przez kościół. Po przejściu Pomorza pod panowanie pruskie (1772), w 1789 r. wieś na jakiś czas stała się prywatną własnością, by w 1880 r. ponownie stać się własnością proboszcza tucholskiego. Od 1861 r. majątek Białowieżę dzierżawił Teodor Dembiński (właściciel dóbr Zamarte i Zalesie), który wybudował tu dwór i budynki gospodarcze. W 1876 r. na północ od wsi, na wzgórzu odkryto cmentarzysko grobów skrzynkowych z wczesnej epoki żelaza. Podczas okupacji powiernikiem majątku został Niemiec Grigel, przedstawiciel towarzystwa „Ostland”. Po wojnie grunty z zabudowaniami zostały upaństwowione, powstało PGR, następnie Zakład Rolny Białowieża, w skład którego wchodziło kilka gospodarstw rolnych. W czasie prosperity pobudowano bloki mieszkalne. Działała świetlica wiejska z różnymi formami pracy, punkt biblioteczny, stoisko handlowe „Ruchu”, prężne Koło Gospodyń Wiejskich, które zrzesza do dziś mieszkanki Białowieży. W latach dziewięćdziesiątych gospodarstwa wchodzące w skład zakładu przeszły na własny rozrachunek gospodarczy. Białowieża należy do parafii pw. św. Jakuba Apostoła w Tucholi.

Gmina Cekcyn

CEKCYN

Cekcyn to miejscowość turystyczna położona nad Jeziorem Cekcyńskim Wielkim, w której funkcjonują liczne gospodarstwa agroturystyczne. Przebiega tędy linia kolejowa Laskowice Pomorskie-Wierzuchucin-Tuchola-Chojnice (od połowy sierpnia 1883 r.). Cekcyn po raz pierwszy wzmiankowany była w 1296 r. Od 1346 r. wieś wchodziła w skład dóbr Zakonu, od 1379 r. lokowana na prawie chełmińskim z nadania komtura tucholskiego Henryka von Bullendorfa. Po 1454 r. była własnością starostwa tucholskiego. Po drugiej wojnie szwedzkiej nastąpił znaczny upadek wsi. W 1687 r. powstała we wsi szkoła przy kościele, który był wówczas filią kościoła w Bysławiu. W 1783 r. przez wieś przeszła epidemia cholery. W miejscu drewnianego kościoła z 1597 r. pobudowano w latach 1869-1870 murowany neogotycki kościół parafialny pw. Krzyża Świętego. W tym czasie została otwarta biblioteka TCL, działały Towarzystwo Ludowe i Towarzystwo Oświaty Ludowej.

Cekcyn z lotu ptaka

Na początku XX w. we wsi były: tartak, mleczarnia, cegielnia, 2 wiatraki, młyn oraz zakłady rzemieślnicze różnych branż, 2 piekarnie i 3 sklepy z różnymi towarami. W okresie międzywojennym pracowały 2 tartaki, 2 młyny, mleczarnia i 34 zakłady rzemieślnicze. Kwitło życie społeczne, działały organizacje polityczne, społeczne i kulturalne. Wybuch wojny i czas okupacji spowodował znaczne zniszczenia

gospodarcze i społeczne. Okupant przejął polskie mienie, rzemieślników i działaczy społecznych aresztowano, uwięziono lub wywieziono do obozu koncentracyjnego. Po wojnie nowa rzeczywistość stworzyła zupełnie nowe warunki rozwoju wsi, która została zelektryfikowana, wybudowano wodociąg wiejski, utwardzono drogi dojazdowe do wsi, na bazie upaństwowionych zakładów powstały spółki i przedsiębiorstwa. Powstał ośrodek zdrowia i przychodnia gminna, rozwinęło się budownictwo indywidualne. Dzisiaj wieś posiada gminny ośrodek kultury, przedszkole gminne, bibliotekę publiczną, szkołę podstawową, ośrodek zdrowia, dom strażaka, pocztę, halę widowiskowo-sportową, bazę noclegową (ośrodki wypoczynkowe i kwatery prywatne). W Cekcynie znajduje się kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego zbudowany w 1869 r. z podświetlaną wieżą, z polichromią z 1912 r. Miejscowość jest siedzibą klubu sportowego „Cis Cekcyn”. Na wczasowiczów i turystów czeka dobrze zagospodarowane kąpielisko z plażą strzeżoną, wypożyczalnią sprzętu wodnego, polem biwakowym i amfiteatrem. W sąsiedztwie kąpieliska usytuowane jest pole minigolfa. Znajdują się przystanki autobusowy i kolejowy. Nad Jeziorem Wielkim Cekcyńskim regularnie od 2006 roku odbywa się Festiwal Muzyki Elektronicznej The Day Of Electronic Music, a od roku 2014 pod zmienioną nazwą Cekcyn Electronic Music Festival (CEMF). Każdego roku w czerwcu odbywa się Noc Świętojańska, w lipcu Dni Cekcyna, a w sierpniu Nocne Misteria Nadjeziorne.

BRZOSIE

Wieś leżąca w pobliżu stacji kolejowej Zielonka. Początkowo było to pustkowie założone na wykarczowanej leśnej polanie. W 1865 r. w Brzoziu gospodarowało 23 gburów, 3 zagrodników, a 28 morgów ziemi ornej należało do Niemieckiego Związku Chłopskiego. Społeczność Brzozia w większości była wyznania ewangelickiego (głównie osadnicy niemieccy), jedynie 18 mieszkańców było katolikami. W tym czasie zaczęła funkcjonować szkoła z jednym nauczycielem, do której uczęszczało 47 uczniów. Praca na roli nie zaspokajała potrzeb życiowych. Zajmowano się zbieractwem, pracą w lesie i dorywczo przy budowie dróg, kolei, na budowach, wypalaniem cegieł i kopaniem torfu lub wyjeżdżano na prace sezonowe. W czasie I wojny światowej wielu mężczyzn wcielono do armii pruskiej. W okresie międzywojennym część mieszkańców narodowości niemieckiej dalej zamieszkiwała wieś. W drugiej połowie lat trzydziestych echa polityki niemieckiej zainspirowały niektórych mieszkańców do włączenia się w działalność niemieckich organizacji o charakterze dywersyjnym. Przed wybuchem II wojny światowej we wsi funkcjonowały warsztaty krawiecki i fryzjerski, była kuźnia, mleczarnia, karczma i sklep z różnymi towarami. Podczas okupacji ludność nie uniknęła represji, 4 mieszkańców z rąk

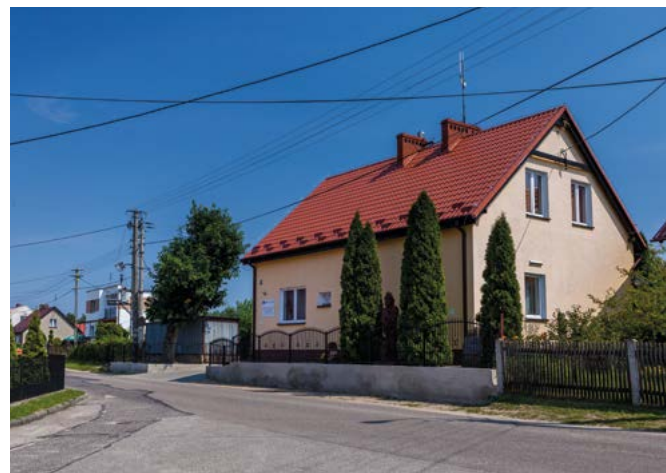
okupanta poniosło śmierć. Zaraz po zakończeniu wojny wznowiono pracę szkoły. W latach sześćdziesiątych XX w. wieś zmieniła swoje oblicze, podążając za nowoczesnością. Obecnie dzieci z Brzozia uczęszczają do szkoły w Zielonce i Cekcynie. Wynajem kwater prywatnych letników, szczególnie potomkom dawnych niemieckich mieszkańców Brzozia, daje korzyści nie tylko finansowe, ale również kulturowe i społeczne.

IWIEC

Iwiec to miejscowość o rozproszonej zabudowie, położona na południowy wschód od Cekcyna. Powstała w 2 połowie XVIII w. Pierwszym osadnikiem w 1747 r. był Jakub Kaszubowski. Przed I rozbiorem Iwiec należał do rodziny Iwickich. Sto lat później liczył 155 domostw, działała szkoła, spółka wodna, huta szkła, która produkowała kolorowe szkło butelkowe, i gorzelnia. Na początku XX w. we wsi funkcjonowało kilka zakładów rzemieślniczych, piekarnia, mleczarnia, gospoda i 3 sklepy. Była biblioteka TCL, kasa zapomogowo-pożyczkowa i 2 spółki wodne, które kontynuowały swą działalność w międzywojniu. W 1890 r. powstała parafia ewangelicka, która wkrótce liczyła 1407 wyznawców. Kilka lat później powstała pastorówka i zbór ewangelicki. Pastorówkę zamieszkiwały na początku 3 ewangelickie diakoniski. Ostatni proboszcz ewangelicki (Richard Zellmann) sprawował posługę w Iwcu w latach 1918-1926. Później sprawy bieżące załatwiał pomocnik zboru Krebs, mieszkający w pastorówce, a opiekę duszpasterską sprawował pastor z Tucholi. W okresie międzywojennym w Iwcu powstało kółko rolnicze i Przedsiębiorstwo „Polski Przemysł Torfowy”, zatrudniające ok. 20 pracowników. Działały polskie stowarzyszenia społeczne i organizacje zrzeszające mieszkańców narodowości niemieckiej. Krótko przed II wojną działało kilka zakładów rzemieślniczych. W roku 1939, w czasie masowych egzekucji w Rudzkim Moście zginęło 12 mieszkańców Iwca – najmłodszy miał 25 lat, najstarszy 71 lat. Pomordowanych upamiętnia obelisk. Po zakończeniu wojny nastąpił szybki rozwój wsi. Reaktywowano działalność spółek wodnych, zakładu przemysłu torfowego, poczty, uruchomiono komunikację, zaprowadzono linię energetyczną, telefoniczną, rozbudowano obiekt szkolny, dobudowano pełnowymiarową salę gimnastyczną. Powstał „Klub Rolnika”, biblioteka wiejska, działał zespół taneczny z bogatym repertuarem tańców regionalnych. Iwiec stał się też ośrodkiem plecionkarstwa i korzenioplastyki. Prace twórców ludowych Franciszki Ciżmowskiej, Otylii Rydzkowskiej, Renaty Kulbaki i Edmunda Kabańskiego znajdują się w zbiorach muzeów etnograficznych. Zbór ewangelicki przekazano katolikom. Kościół konsekrowano w październiku 1945 r., nadając wezwanie Matki Boskiej Różańcowej. W Iwcu zachował się XIX-wieczny cmentarz ewangelicki z około 100 grobami, odrestaurowany w roku 2005 przez Stowarzyszenie „Światło”.

KRZYWOGONIEC

Krzywogoniec położony jest 4 km na północny wschód od Cekcyna. W inwentarzu starostwa tucholskiego z 1632 r. zanotowany jako osada smolarska z 3 piecami. Produkcja smoły, węgla i dziegiu trwała aż do końca XVIII w. W 1772 r. było 5 gospodarstw i warsztat krawiecki, w 1865 r. – 10 gospodarzy, karczma i szkoła. W 1885 r. mieszkało 81 katolików, 66 ewangelików i 1 mieszkaniec wyznania mojżeszowego. Na początku XX w. wieś zaczęła się bogacić. Budowano nowe domy na działkach zakupionych po parcelacji majątków, zarobionych na pracach sezonowych. Wybuch wojny, epidemia ospy, tyfusu i grypy „hiszpanki” pogorszyła sytuację mieszkańców Krzywogonia.

Świątlica wiejska w Krzywogoncu

Pierwszy spis w 1921 r. wykazał 257 mieszkańców – 128 mężczyzn i 129 kobiet. Pod koniec lat dwudziestych społeczność wsi zdecydowała o kupnie budynku dla szkoły za pieniądze ze sprzedaży jeziora. Oprócz uprawy roli, mieszkańcy trudnili się zbieractwem, sezonowymi pracami w lesie. Nadal wyjeżdżano na roboty, głównie na Żuławy. Pierwszą ofiarą represji okupanta stał się nauczyciel Sylwester Szarkowski, rozstrzelany w Rudzkim Moście, kolejną był Władysław Zawisza zamordowany w 1944 r. za współpracę z partyzantami i Jan Ciemiński ukrywający się przed wcieleniem do armii niemieckiej. 14 lutego 1945 r. po niemieckim ostrzale radzieckich czołgów wieś była wolna. Otwarto szkołę, na ścianie której odsłonięto tablicę upamiętniającą zamordowanego Sylwestra Szarkowskiego. Wieś odmieniła swoje oblicze, stając się miejscowością wypoczynkową. W 1981 r. na działkach rekreacyjnych zaczęły pojawiać się domki letniskowe.

Właścicielami letnich posesji są mieszkańcy dużych miast, odpoczywający w Borach Tucholskich. Obecnie wieś pełni rolę letniska z dostępem do jeziora, boiskiem sportowym, amfiteatrem, sklepami i warsztatami usługowymi. We wsi działa Stowarzyszenie „Na Rzecz Ekorozwoju Sołectwa Krzywogoniec”. W 2005 r. utworzono „Wioskę Grzybową”. Co roku organizowane jest „Święto Grzyba”, a głównym punktem programu jest amatorskie przedstawienie teatralne w wykonaniu mieszkańców. Fundacja czAR(T) Krzywogoniec prowadzi „Dom Pracy Twórczej” z „Galerią Sztuki”. W czerwcu odbywa się Festyn Poetycki Leśnej Pszczoły z podsumowaniem Ogólnopolskiego Konkursu Poetyckiego „O Złotą Pszczołę”. Fundacja jest inicjatorem i organizatorem wielu ciekawych imprez w ciągu roku..

LUDWICHOWO

Wieś o charakterze ulicówki, położona w sąsiedztwie Jeziora Trzebińskiego, na pograniczu z powiatem świeckim. Prawdopodobnie powstanie osady wiąże się z funkcją służebną wobec rycerskiej wsi Trzebciny. Na pograniczu z Trzebicinami wybudowano szkołę, która obecnie jest bazą wypoczynkową dla młodzieży. W latach 1887-1888 wieś nawiedziła epidemia tyfusu, na początku XX w. epidemia cholery. Ofiary grzebano na „choleryku” w Zdrojach. Wielu mieszkańców emigrowało za pracą do Niemiec i Francji. Mimo kryzysu gospodarczego lat trzydziestych, życie toczyłoby się jak w sąsiednich wsiach, gdyby nie zagrażające drewnianej zabudowie pożary, które co raz nękały wieś. W okresie międzywojennym do Ludwichowa zjeżdżać zaczęli letnicy. Po II wojnie została wybudowana droga bita na trasie Trzebciny-Ludwichowo-Zdroje, wieś otrzymała telefony, prąd elektryczny i połączenie autobusowe. Powstało Koło Gospodyń Wiejskich, Ochotnicza Straż Pożarna i świetlica wiejska. Po likwidacji szkoły dzieci uczęszczają do szkoły w Zielonce i Cękynie. Wieś należy do parafii w Zdrojach. Do zabytkowych obiektów kultury Borowiazków należy chata z końca XVIII w., kryta strzechą, która była kiedyś leśniczówką. W obejściu znajduje się ziemianka, tzw. sklep, która pełni rolę spiżarni. Zabytkowym obiektem jest też dom drewniano-gliniany z początku XX w. i krzyż przydrożny z 1905 r.

MAŁE GACNO

Małe Gacno to osada powstała w XVIII w. na pustkowiu. W latach 60. XIX w. we wsi przeważała ludność polska sympatyzująca z powstaniem styczniowym. W 1893 r. władze pruskie zorganizowały szkołę. Rosnące bezrobocie zmuszało mieszkańców do sezonowych prac, głównie w Niemczech. W 1920 r. otwarto polską szkołę. Budowa linii kolejowej Bydgoszcz-Kościerzyna-Gdynia umożliwiła nielicznym

zatrudnienie w czasie szalejącego bezrobocia. Inni szukali pracy sezonowej w pobliskich majątkach i na Żuławach. W dwudziestolecie działało kilka warsztatów rzemieślniczych oraz stowarzyszenia kulturalne, ożywiający życie społeczne wsi. Już 2 września 1939 r. wkroczyły oddziały niemieckie. Rozpoczął się terror w stosunku do polskiej ludności. W rejonie wsi działały oddziały partyzanckie. 15 lutego wkroczyło wojsko radzieckie i rozpoczął się niełatwy dla wsi okres utrwalania władzy ludowej. Nadzieją na lepsze stała się reaktywowana praca polskiej szkoły. Z czasem zaczęło wracać normalne życie. W latach 1990-1994 wzniesiono we wsi kościół pw. Matki Boskiej Fatimskiej. W pierwszych latach XXI w. powstało we wsi Stowarzyszenie Agrorozwoju Sołectwa Małe Gacno „Jagoda”, które po likwidacji szkoły przejęło organizację życia społecznego. We wsi znajduje się Ośrodek Rehabilitacji i Hipoterapii „Neuron” wyposażony w najnowocześniejszy sprzęt rehabilitacyjny, organizuje turnusy dla dzieci, młodzieży i dorosłych. O dawnej kulturze materialnej mieszkańców świadczy 8 drewnianych domów – zabytków architektury regionalnej z końca XIX i początku XX w.

Nowy i Stary Sumin z lotu ptaka

NOWY SUMIN I STARY SUMIN

Nowy Sumin i Stary Sumin to dwie wsie o charakterze ulicówki położone w odległości 3 km od Cękyna. Prawdopodobnie pierwsze noty związane z nazwą Suminy pochodzą z XIV w. i dotyczyły Johannaesa von Sumin, kolejne z XVI i XVII w. odnosiły się do majątku Szczonego Sumińskiego i karczmy Michała Platy. Po przejściu terenów przez pruską administrację (1772) w katastrze podatkowym odnotowanych zostało kilka nazwisk niemieckich. Stary Sumin liczył 5 domów zasiedlonych przez 15 katolików i 15 ewangelików. W 1865 r. funkcjonowała

szkoła z jednym nauczycielem, do której uczęszczały dzieci z Nowego Młyna, Starego Sumina i pobliskich majątków Zamarte i Zalesie. W okresie międzywojennym było tu kilka warsztatów rzemieślniczych, karczma, biblioteka TCL, Gniazdo „Sokoła” i kółko rolnicze. Podczas II wojny światowej zginęło wiele osób, wśród nich kierownik szkoły Władysław Kilichowski, rozstrzelany w Rudzkim Moście, kilka rodzin wywieziono do obozu w Potulicach. Po wojnie rozpoczęła pracę szkoła. W latach sześćdziesiątych nastąpiło ożywienie życia społecznego i gospodarczego. We wsi prężnie działa Koło Gospodyń Wiejskich, świetlica wiejska, wybudowano wielofunkcyjny budynek remizy, sklep, domek myśliwski „Hubertus”. W Nowym Suminie urodził się dr Otton Steinborn, pierwszy komisaryczny prezydent Torunia. Ze Starego Sumina pochodził Jan Bona, działacz niepodległościowy, społecznik, drukarz, wydawca „Kuriera Narodowego”. Nowy Sumin to dzisiaj tematyczna „Wioska Borowiacka”, która swą działalność opiera na borowiackich tradycjach. Przez wieś przechodzi 18. południk. Na uwagę turysty zasługują cmentarze ewangelickie w Starym i Nowym Suminie, w Starym Suminie Jezioro Zadworne i dworek po rodzinie Caspari (dzisiaj przebudowany), który przechodził w ręce kolejnych właścicieli. Po wojnie część posiadłości przeznaczono na ośrodek wypoczynkowy. Na budynku po byłej szkole umieszczono tablice upamiętniające Ottona Steinborna i Władysława Kilichowskiego.

OSTROWO

Ostrowo położone jest przy drodze Cekcyn-Iwicz. Osada smolna z jednym piecem powstała prawdopodobnie jako pustkowie, na wzniesieniu, otoczona bagnami. Po przejęciu terenów przez pruską administrację do Ostrowa zaczęli przybywać niemieccy osadnicy. Odmienili oni krajobraz gospodarczy i kulturowy wsi. W 1875 r. Ostrowo liczyło 176 mieszkańców. W pierwszych latach XX w. powstał budynek szkoły i spółka wodna. Przed I wojną do pracy sezonowej w Niemczech wyjeżdżały głównie kobiety narodowości polskiej. Po wojnie nastąpił kryzys gospodarczy. W korzystniejszej sytuacji byli Niemcy, którzy otrzymywali wsparcie z Banku Republiki Weimarskiej. W okresie międzywojennym działał zakład budowlany Andrzeja Siennickiego, który zatrudniał 3 osoby. We wsi był kołodziej, szewc i sklep wielobranżowy. Mężczyźni zatrudniali się przy budowie kolei. W pierwszych dniach wojny Selbstschutz zamordował żydowską rodzinę Bergerów. Kilku mężczyzn powołanych do armii polskiej, a później do niemieckiej zginęło podczas działań wojennych. W lutym 1945 r., w okolicy rozegrały się zacięte walki pomiędzy oddziałami II Frontu Białoruskiego i oddziałami SS. Niezwłocznie po zakończeniu wojny zaczęła działać miejscowa szkoła i rozpoczęto od nowa organizację życia gospodarczego i społecznego wsi. Miejscowość słynie z Ośrod-

ka Jeździeckiego „QÑ”, oferującego szeroką gamę rekreacji konnej, prowadzi pensjonat dla koni, dysponuje miejscami noclegowymi oraz kuchnią domową. We wsi zachowały się 4 chatupy drewniane z II połowy XIX w. oraz cmentarz ewangelicki.

Ośrodek Jeździecki QN

TRZEBCINY

Trzebciny położone przy drodze Tuchola-Tleń nad Jeziorem Trzebczańskim. W okresie krzyżackim jako wieś rycerska należały do komturstwa tucholskiego. W okresie Polski szlacheckiej w 1565 r. istniał folwark, należący do Wawrzyńca Sicińskiego. W początkach XIX w. przez wieś prowadziła droga z Berlina do Królewca i Petersburga, znajdowała się tu poczthalteria dla wymiany koni pocztowych. Trzebciny często zmieniały swoich właścicieli. W latach osiemdziesiątych XIX w. wieś razem z okolicznymi lasami przeszła w ręce niemieckiego właściciela Fanzlawa, który przeprowadził meliorację, uzyskując połacie żyznych łąk, rozbudował budynki gospodarcze, założył hodowlę bydła i owiec oraz kopalnię torfu. Wybudował szkołę jednoizbową z mieszkaniem dla nauczyciela, założył cmentarz ewangelicki i katolicki. W 1901 r. Trzebciny nawiedziła epidemia cholery, która nieszczęśliwie dotknęła rodzinę dziedzica. Nie mogąc pogodzić się z utratą rodziny, wyjechał do Niemiec, część majątku poddał parcelacji, resztę zalesił i sprzedał dyrekcji lasów. Zabudowania i dwór zostały rozebrane, a oficynę przemianowano na leśniczówkę, która po I wojnie została siedzibą państwowego nadleśnictwa. Katolicy wierni do czasu wybudowania kościoła w Zdrojach należeli do parafii śliwickiej. Według spisu powszechnego w 1921 r. w Trzebcinach mieszkało 185 katolików, 31 ewangelików i 4 osoby wyznania mojżeszowego. Podczas okupacji w trzebciańskiej leśniczówce stacjonowało Jagdkommando uczestniczące w akcjach przeciwko partyzantom, natomiast w budynku szkoły –

oddziały pomocnicze poligonu Heidekraut. Po II wojnie wieś rozwinęła się gospodarczo. Pobudowano nowe domy, budynki gospodarcze i domki wczasowe. Do sołectwa Trzebciny należy Wielkie Gacno położone przy skrzyżowaniu dróg z Tucholi do Tlenia i z Cekcyzna do Śliwic. Podczas okupacji to teren działania oddziału partyzanckiego „Jedliny-102” oraz desantów zwiadowczych II Frontu Białoruskiego I dywizji im. Tadeusza Kościuszki. 14 lipca 2012 r. przeszła przez tereny Nadleśnictwa Trzebciny trąba powietrzna, która zniszczyła 550 hektarów lasu. Dzisiaj tereny po kataklizmie zostały uporządkowane i zalesione różnymi gatunkami drzew. Z przeszłości zachowały się 3 domy drewniane z połowy XIX w.

WIELKIE BUDZISKA

Wielkie Budziska swój początek zawdzięczają prawdopodobnie bartnikom. Pierwsza wzmianka o osadzie pojawiła się w lustracji królewskiej z 1765 r. W 1895 r. we wsi było 37 budynków, 42 gospodarstwa domowe z 241 mieszkańcami. Przeważały drobne gospodarstwa, część ludności zarobkowała przy wydobyciu torfu i kopaniu rowów melioracyjnych. Z rolnictwa utrzymywało się tylko kilka rodzin. Nadmiar siły roboczej wymusił poszukiwanie pracy poza wsią, głównie sezonowej w majątkach powiatu tucholskiego lub na Żuławach. W 1865 r. istniała we wsi szkoła, w której nauczanie odbywało się w języku niemieckim. Najtrudniejszy okazał się okres I wojny światowej. Utrzymanie gospodarstwa spadło na kobiety. Las ratował przed głodem i dostarczał drewna na opał. Po wojnie we wsi było 37 budynków, w 2 gospodarstwach były pasieki, funkcjonował sklep masarski, handlowano drobiem, jajami oraz prasowanym torfem. Reaktywowano szkołę, w której uczyli Antoni Rózek i Józef Błaszowski, zamordowani w 1939 r. w Rudzkim Moście. Dla Wielkich Budzisk II wojna skończyła się 14 lutego 1945 r. Uruchomiono szkołę filialną, którą zamknięto po trzech latach, by ponownie ją otworzyć w 1959 r. Szkołę ostatecznie zlikwidowano w 1967 r., a w budynku urządzono klubokawiarnię i świetlicę wiejską. Na skraju wsi znajduje się siedlisko „Gacanek” – gospodarstwo agroturystyczne. Uwadze nie mogą umknąć domy drewniane – zabytki architektury regionalnej, kapliczki przydrożne Matki Boskiej z Dzieciątkiem i Serca Pana Jezusa. Natomiast nieopodal w Małych Budziskach znajduje się 300-letni dąb szypułkowy, pomnik przyrody (nr 104).

WYSOKA

Wysoka położona jest w pobliżu stacji kolejowej Wierzchucin. Nazwa pojawiła się pierwszy raz w 1765 r. w dokumentach lustracji królewskiej i dotyczy osadnika Tomasza Bony, który otrzymał w 1747 r. prawo

bytowania. Po przejściu terenów przez pruską administrację napływać zaczęli niemieccy osadnicy, głównie ewangelicy. We wsi znajdował się młyn wiatraczny i cegielnia. Gospodarstwa posiadały różne arealy. Powyżej 50 morgów było tylko 6 gospodarstw. Katolicy należeli do parafii w Bysławiu, ewangelicy do parafii w Tucholi. Złe warunki lokalne, nieurodzaj i epidemie powodowały, że niektórzy osadnicy decydowali się na powrót do Niemiec, inni zaś, kończąc swój żywot, pozostawali na obcej cmentarnej ziemi. Podczas I wojny mieszkańcy przeżywali trudny czas, mężczyźni zostali powołani do armii, we wsi pozostały tylko kobiety, starcy i dzieci, do domów zaglądał głód. W okresie międzywojennym ludność znalazła zatrudnienie w pobliskim tartaku w Wierzchucinie. Działały dwa warsztaty rzemieślnicze – szewski i kowalski. Po likwidacji szkoły dzieci zaczęły uczęszczać do szkoły w Mukrzu. Kilku mieszkańców narodowości niemieckiej wstąpiło do Jungdeutsch Partei für Polen. W pierwszych miesiącach 1939 r. 8 polskich mieszkańców wsi zostało zamordowanych w Rudzkim Moście. Od wiosny 1944 r. lasy między Wierzchucinem a Suchomiem stały się ściśle tajnym poligonem rakietowym „Heidekraut”. Był to poligon doświadczalny dla niemieckich rakiet typu V. Stacje kolejowe Wierzchucin i Wierzchucin Stary były wyłączone z ruchu publicznego do stycznia 1945 r. i służyły wyłącznie dla potrzeb wojskowych. Największą atrakcją przyrodniczą jest Rezerwat „Cisy Staropolskie” im. Leona Wyczółkowskiego w Wierzchlesie. Jest on największym skupiskiem cisów w Polsce i jednym z większych w Europie, objęty ochroną od 1827 r. Od 2011 r., zawsze pod koniec sierpnia, na dawnym, niemieckim poligonie „Heidekraut” odbywają się inscenizacje historyczne z udziałem grup rekonstrukcyjnych.

Grupa rekonstrukcyjna

ZALESIE

Zalesie – miejscowość położona w pobliżu szosy Cekcyn-Stary Sumin-Zalesie-Okiersk to stara wieś rycerska. Pierwsza nota o miejscowości pochodzi z 1343 r. Wtedy to komtur tucholski Ditrich von Lichtenhein nadał dobra Zalesie razem z Suminem i Zamartym braciom Piotrowi i Stymiówi. Po wojnie trzynastoletniej Zalesie było wsią szlachecką. Od 1718 r. dobra należały do rodziny Jezierskich. W 1774 r. Zalesie z przyległościami trafiły w ręce Pawłowskiego herbu „Godzięba”. Mała urodzajność na piaszczystej glebie powodowała, iż dobra często zmieniały właścicieli. W 1856 r. spadkobierca Wincenty Pawłowski, żonaty z Urszulą Janta-Pończyką, córką Józefa, na powrót odzyskał dobra. Kolejnym właścicielem stał się Teodor Dembiński, który przekazał majątek synowi Wincentemu, agitatorowi powstania styczniowego. W 1885 r. dobra nabył Rogoziński z Poznania, a następnie (1886) – Emil Salomon w celu parcelacji, by ziemie „poszły w polskie ręce”. W 1921 r. Zalesie należało do Okierska, licząc 240 mieszkańców – Polaków, katolików. W międzywojniu działały 3 cegielnie, 7 zakładów rzemieślniczych, sklep kolonialny z dużą salą, służącą wszystkim mieszkańcom do spotkań i zabaw, działały 2 zespoły muzyczne i straż pożarna z remizą. Podczas II wojny miejscowa ludność wspierała działalność armii podziemnej, głównie oddział Jedliny-102, pod dowództwem Stefana Gussa, ps. „Dan”, przedwojennego kierownika szkoły w Okiersku. Za współpracę Niemcy zamordowali sześciuosobową rodzinę Słomińskich 17 listopada 1944 r. Na uwagę zasługują zabudowania z końca XIX w. Okolice Zalesia: Gołąbek, Łosiny, Kowalskie Błota, leśniczówki Kiełpiński Most, Okiersk, Plaskosz, Sowiniec i Szczuczanek to miejsca szczególne, o wielkich walorach przyrodniczych, turystycznych, z ciekawą, wartą poznania historią. Są to miejsca, które zmieniając swoje oblicze, stają się letniskami. Z Zalesiem związana jest postać Wiesława Gierłowskiego (1925-2016), światowej sławy rzeczoznawcy i konserwatora w dziedzinie bursztynictwa. W jego pracowni powstało wiele kolekcji znajdujących się w muzeach i galeriach całego świata.

ZIELONKA

Zielonka powstała w XVII w. Załączkiem osady, która należała do starostwa świeckiego, było pustkowie o 1 piecu smolnym. Przejmowanie terenów przez pruską administrację rozpoczęto od sporządzenia inwentarza, który wykazał, że we wsi mieszkało 69 osób wyznania katolickiego. Mieszkańcy uprawiali początkowo tylko żyto, owies i groch, z biegiem czasu jęczmień, tatarkę i warzywa. Pruska polityka rolna zobowiązywała do stosowania innych niż dotychczas sposobów

uprawy ziemi. Wprowadzono uprawę ziemniaków, które Borowiacy nazywali bałabunami. W pierwszej połowie XIX w. na mieszkańców spadło szereg nieszczęść: epidemie cholery, tyfusu, odry i zaraza ziemniaczana. We wsi istniała mурowana szkoła z jedną izbą, mieszkaniem dla nauczyciela, w której uczyło się 67 dzieci. Ożywienie wprowadziła uruchomiona w 1893 r. kolej. Wybuch I wojny pogorszył sytuację mieszkańców, pozostające we wsi kobiety i dzieci musiały zapewnić dostawę zboża, słomy i siana dla potrzeb frontowych. W 1918 r. mieszkańcy zbojkotowali wybory do sejmiku pruskiego, powstała najpierw Rada Żołnierska, a następnie Rada Robotników i Rolników, ze szkoły usunięto portret cesarza i domagano się nauki w języku polskim. Od pierwszych dni odrodzenia 1920 r. ruszyły polska szkoła i świetlica wiejska kładąca nacisk na pracę patriotyczną. We wsi było kilka warsztatów rzemieślniczych, cegielnia, punkt weterynaryjny, sklep i gospoda przy stacji kolejowej. Przed wybuchem II wojny pojawiły się konflikty na tle narodowościowym. W październiku 1939 r. aresztowano kierownika szkoły Benona Borowskiego i osadzono go wraz z innymi nauczycielami w Radzimi. W 1940 r. aresztowano kołodzieja Jana Jerchewicza, który zginął w 1942 r. w obozie w Buchenwaldzie. Po wojnie nastąpił rozwój gospodarczy i społeczny. Gdy kilkakrotnie próbowano zlikwidować szkołę, mieszkańcy obronili placówkę. Argumentem była aktywność, jaką wyróżniała się i wyróżnia szkoła, uczestnicząc w wielu ogólnopolskich projektach i konkursach, osiągając przy tym wysokie wyniki nauczania. O kulturze materialnej Borowiaków, o sposobach i technologii budownictwa świadczą zachowane 4 chaty drewniane o konstrukcji zrębowej.

ZDROJE

Zdroje – miejscowość położona w dość dużej odległości od ośrodków miejskich – Czarska, Tucholi i Świecia, była osadą smolną i należała do starostwa świeckiego. Z biegiem czasu, gdy wyczerpały się

Kościół w Zdrojach

surowce, powstało najpierw pustkowie, zamienione później w osadę rolniczą. W 1730 r. starosta świecki przekazał Zdroje Mateuszowi Suchomskiemu z prawem hodowli owiec i warzenia piwa. Nadal po trosze zajmowano się smolarstwem. W 1773 r. we wsi było 5 gospodarstw, w których hodowano konie, rogaciznę, owce i świnie. Dobytek mieszkańców uzupełniała uprawa roli. Po I rozbiore w Zdrojach zamieszkało kilka rodzin niemieckich osadników wyznania ewangelickiego. Prowadzona melioracja i karczunek terenów umożliwiły rozrastanie się wsi. Od 1865 r. we wsi funkcjonowała szkoła. Pod koniec XIX w. wieś nawiedziła epidemia cholery. Dla Zdrojów nastały ciężkie czasy, ludzie zaczęli emigrować „za chlebem”. Wieś należała do parafii śliwickiej, ale ze względu na przeszkody niemieckich władz rozpoczętą przed I wojną budowę kościoła ukończono dopiero w 1919 r. W międzywojniu znacznie rozwinęło się rzemiosło. Funkcjonowały 2 masarnie, 2 piekarnie, 6 zakładów rzemieślniczych, kuźnia wiejska i zajazd. Klientów obsługiwała Kasa Stefczyka. Działały organizacje kombatanckie, polityczne, gospodarcze i kulturalne. W 1940 r. zamknięto we wsi polskie warsztaty rzemieślnicze. Po II wojnie przystąpiono do organizacji życia społecznego i gospodarczego, zaspakajając najważniejsze potrzeby bytowe. W Zdrojach można zobaczyć 7 zabytkowych zagród z chałupami drewnianymi, w tym jedną z murem szachulcowym z połowy XIX w., stodołę z kamiennymi murami. Na uwagę zasługują kościół pw. św. Mateusza, ceglano-drewniana cmentarna kaplica domkowa oraz kapliczka św. Rocha, upamiętniająca ofiary epidemii cholery. W 1903 r. urodził się Józef Damdek, który w 1940 r. założył TOW „Gryf Kaszubski” (od 1942 r. „Gryf Pomorski”).

Jezioro Średniak

Gmina Gostycyn

GOSTYCYN

Gostycyn to duża wieś położona w powiecie tucholskim, na zachodnim obrzeżu Borów Tucholskich, przy trasie nieczynnej linii kolejowej Tuchola-Pruszcz-Koronowo i przy drodze wojewódzkiej nr 237, w pobliżu rzeki Kamionki, która stanowiła dawniej granicę polsko-krzyżacką. Miejscowość wzmiankowana jest w dokumentach z 1350 r. jako własność komturii tucholskiej na okoliczność wydania przez komtura Konrada Vullekopa przywileju lokacyjnego na prawie niemieckim. W XV w. we wsi działały dwie karczmy. O gospodarce wsi świadczą wysokie czynsze zapisane w księgach z 1400 r. (w naturze i w markach). Wieś należała do Zakonu do połowy XV w., a po 1466 r. stała się własnością starostwa tucholskiego. Lustracja z 1565 r. donosi, że we wsi istniały dwie karczmy i młyn, który był też tartakiem. W 1653 r. wizytację kościelną przeprowadził archidiakon kamieński Stanisław Trebnic, odnotowując stan parafii: „drewniany kościół pod wezwaniem św. Marcina bez własnego proboszcza, administrowana i pod opiekę księdza z Jeleńca, przy parafii szkoła, budynek dzierzawiony (...)”. W latach 1653-1695 przy parafii istniał przytułek dla ubogich. Po drugiej wojnie polsko-szwedzkiej połowa ziemi leżała odłogiem z powodu wyludnienia. We wsi było tylko 3 rzemieślników – kowal, krawiec i kuśnier. Zła sytuacja gospodarcza trwała aż do końca XVIII w. Pogorszył ją pożar 1791 r., który strawił połowę wsi i nowy, wybudowany w 1766 r. kościół.

W XIX w. sytuacja we wsi polepszyła się, wzrosła liczba mieszkańców, w społeczności zaczęły kielkować nowe idee, powstały organizacje kościelne i społeczne. Po epidemii cholery rozwinął się w kult św. Rozalii, w 1877 r. zawiązano straż pożarną, w 1819 r. wybudowano kościół pw. św. Marcina, powstało Towarzystwo Oświaty Ludowej. Gdy kolejny pożar strawił znaczną część wsi, ks. Karol Moschner zorganizował społeczną zbiórkę pieniędzy na rzecz pogorzalców. W czasie strajków szkolnych 1906-1907 strajkowały wszystkie dzieci, a organizatorem akcji był murarz Jan Rybak. Podobnie jak w innych miejscowościach powiatu, społeczność lokalna była wielowyznaniowa. W 1910 r. Gostycyn zamieszkiwało 1120 Polaków, 125 Niemców i 2 Żydów. W 1914 r. Gostycyn uzyskał połączenie kolejowe. Z wybuchem I wojny światowej część mężczyzn objętych obowiązkiem wojskowym została powołana na front, by w niemieckiej armii walczyć w różnych zakątkach Europy. Część z nich już nigdy nie przekroczyła progu swoich do-

mów. Wolność i niepodległość dotarła na Pomorze dopiero w styczniu 1920 r. Gostycyn z okolicznymi wsiami znalazł się w powiecie tucholskim. Obraz międzywojennego Gostycyna opisuje w swoich wspomnieniach Antonina z Chłapowskich Górska, matka Jana Górskiego, właściciela Kamienicy: „Gostycyn była to duża wieś włościańska, przeważnie bogata. Niektórzy chłopci, których nazywano „gburami” posiadali po 500, 400 i 200 mórg ziemi, zabudowania mieli bardzo porządne, w samej osadzie lub rozrzucone naokoło, wśród pól swoich, jak małe dworki. Chowali niektórzy konie (...), kształcili dzieci. Był to element konserwatywny i pomimo tylu lat oderwania od macierzy, pomimo skażonego niemieckimi słowami języka, zachowali polskość. Ale takiej wyłączoneści i arystokracji, jak u nich, nigdzie nie spotkałam”. We wsi i okolicy działało 16 zakładów przemysłowych i piekarnia, Bank Ludowy, Kółko Rolnicze, organizowano 2 razy do roku jarmark. Tak jak w wielu wsiach powiatu, swoją działalność rozwijały organizacje i stowarzyszenia kombatanckie, katolickie i kulturalne. We wrześniu 1939 r. Gostycyn i okolice znalazł się w obrębie działań militarnych. Rozpoczęła się okupacja hitlerowska, podczas której śmierć poniósł kierownik szkoły w Gostycynie Leon Ogrzewalski i proboszcz, poeta i kompozytor ks. Paweł Nagórski. 12 lutego 1945 r. do wsi wkroczyły wojska radzieckie.

Kościół w Gostycynie

W 1947 r. odbudowano spalony dworzec kolejowy. Od 1951 r. zostały upaństwowione spółdzielcze i prywatne zakłady prowadzące przed wojną handel, produkcję masarską i piekarniczą. Założono Gminną Spółdzielnię „Samopomoc Chłopską”. W 1959 r. zakład mleczarski włączono do Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej w Tucholi. Wybudowano ośrodek zdrowia i Gminny Ośrodek Kultury, angażujący różne grupy społeczne i organizujący cyklicznie „Palinockę”, Piknik Seniorów, Marsz Żołnierzy Września 1939 r. i „Rozaliadę”. Będąc w Gosty-

ynie, warto zwiedzić kościół z późnobarokowym ołtarzem głównym, ołtarzami bocznymi i gotycką rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego z XVI w. oraz stanowisko archeologiczne grodzisko Burchat usytuowane na szerokim cyplowatym wzniesieniu wcinającym się w łąki. Jego powstanie datowane jest na XIII-XIV w.

BAGIENICA

Bagienica to dawna osada położona na obszarze historycznej Krajny, do 1772 r. w granicach Polski, w powiecie nakielskim, po 1875 r. w nowo utworzonym powiecie tucholskim. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1432 r. W drugiej połowie XVI w., jako własność szlachecka, często zmieniała swoich właścicieli. W 1773 r. była w Bagienicy karczma i kuźnia. Przed I wojną we wsi działała cegielnia, był sklep i gospoda. Do szkoły w 1865 r. uczęszczało 41 dzieci. Uczył tam jeden nauczyciel. Katolicy przynależeli do parafii rzymskokatolickiej w Pruszczu, ewangelicy do połowy XIX w. do gminy w Tucholi, później korzystali ze zboru, usytuowanego w pałacu w Kamienicy. W 1873 r. powstała w Bagienicy gmina ewangelicka, a dzięki Annie Dunkier, właścicielce majątku w Motylu, powstał kościół ewangelicki, który w 1945 r. uległ dewastacji. W dwudziestoleciu międzywojennym do szkoły, w której uczył jeden nauczyciel, uczęszczało 68 dzieci. Działało kółko rolnicze. Zaraz po wojnie pracę wznowiła szkoła. Zaczęło rozwijać się życie gospodarcze i społeczne. W 1990 r. rozpoczął swoją działalność Zakład Masarski Usługowo-Wytwórczy Andrzej Baryła. Nieczynna dzisiaj stacja kolejowa Pruszcz-Bagienica to zabytkowy zespół budynków kolejowych, na który składają się: dawny dworzec, wieża ciśnienia, nastawnie, budynek pomp wodnych, parowozownia wachlarzowa pięciostanowiskowa oraz kilka budynków gospodarczych.

KAMIENICA

Kamienica – położona jest przy drodze wojewódzkiej nr 237. Z pobliskim Gostycynem, odległym o niecały 1 km, tworzy jeden organizm, podzielony rzeczką Kamionką. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1432 r. jako o wsi szlacheckiej. W latach 1578-1591 osiedlonych było 2 smolarzy i pracował młyn o jednym kole. W 1773 r. wzmiankowany był tartak, młyn, karczma i 4 rzemieślników. Dobra często zmieniały swoich właścicieli. Byli nimi: Tupalski, Będowski, Żaliński, Raczyńska, Wejher, Gruszczynski, Rasmus i Krause. We wsi znajduje się barokowo-klasycystyczny pałac z lat 1770-1790 wzniesiony wg projektu gdańskiego architekta. W 1945 r. został przejęty przez Skarb Państwa Polskiego. W pałacu utworzono przedszkole, później zasadniczą szkołę rolniczą i technikum rolnicze. Dzisiaj obiekt

zaadaptowany jest na mieszkania i świetlicę. Do lat 20. XX w. majątek był własnością pruskiego rodu Königsmarck. Od kwietnia 1874 r. do czerwca 1875 r. na terenie majątku kamienieckiego działały sprawowane Służebniczki Panny Maryi z zakonu założonego przez Edmunda Bojanowskiego. Prowadziły szkołę, ochronkę dla dzieci, sprawowały opiekę nad chorymi. Gościem w pałacu, który przeszedł za II Rzeczypospolitej w ręce rodu Górskich, był m.in. Leon Wyczółkowski. Po II wojnie majątek upaństwowiono. Dzisiaj to Gospodarstwo Rolne Kamienica. Na terenie wsi znajduje się kompleks stawów rybnych i łowiecki Ośrodek Hodowlany. Są też bloki mieszkalne tucholskiej Spółdzielni Mieszkaniowo-Lokatorskiej. Nad Kamionką znajduje się zachowany budynek młyna oraz zespół pałacowo-parkowy z cennym starodrzewiem oraz zabudowania gospodarcze: spichrz i obora (nr 137/A z 30.01.1985 r.)

ŁYSKOWO

Łyskovo to dawny zespół folwarczny, dobra rycerskie, gniazdo rodowe Łyskowskich. Pierwsza wzmianka pochodzi z czasów krzyżackich. Po 1466 r. Łyskovo należało do starostwa tucholskiego. W 1526 r. król Zygmunt I nadał przywilej posiadania Łyskowa Łyskowskim herbu Poraj. Duże straty poniosła osada podczas drugiej wojny polsko-szwedzkiej. W drugiej połowie XVIII w. Łyskovo przeszło w ręce Broniewskich, a od lat czterdziestych XIX w. właścicielami stali się Niemcy, najpierw rodzina Caspari, potem Katarzyna Rokstroch i Jan Mennele, którzy mieszkali na stałe w Rzeszy. Majątek dzierżawił Rudolf Bock. Dwór już nie istnieje, park zachował się szczątkowo. Na uwagę zasługuje rotunda ptaszarnia (gołębnik) w kształcie ośmiobocznej wieży złożonej z dwóch brył, kryta ośmioboczną kopułką, dzisiaj zaadaptowana na potrzeby biurowe, oraz kaplica cmentarna usytuowana przy drodze wojewódzkiej nr 237.

MAŁA KLONIA

Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1520 r., gdy wymieniano ją jako dobra rycerskie i włościarskie. W 1618 r. ziemię uprawiali Przepalkowscy i Ostromięcki. Kolejnymi właścicielami poszczególnych części byli: Wejher, Wałdowski i Chwałowski. Wieś posiadała karczmę i kuźnię. Od 1781 r. Mała Klonia należała do Carla Pruszczyńskiego, a w 1791 r. do Aubracht-Prądzyńskiego. W 1865 r. rozparcelowano ją na 3 majątki i sprzedano kolonistom niemieckim. We wsi wzniesiono trzy dwory. Pierwszy dwór powstał około 1860 r. Znajduje się on w centrum wsi. Drugi dwór – znajdujący się w południowej części wsi przy drodze do stacji kolejowej Mała Klonia – powstawał etapami. Dwór trzeci znajduje się przy skrzyżowaniu dróg do Wilkowa

i Kamienicy oraz Wielkiej Kloni. Szkoła z jednym nauczycielem istniała już w 1865 r. W okresie międzywojennym we wsi było 5 warsztatów rzemieślniczych. Po zakończeniu wojny wszystkie majątki zostały znacjonalizowane. Dworki przechodziły różne koleje losu, obecnie pełnią funkcje mieszkalne.

WIELKI MĘDROMIERZ

Wieś położona na południowy zachód od Tucholi, przy drodze łączącej Kęsowo z Gostycynem. Pierwsza wzmianka – 7 czerwca 1313 r. – wystawienie pierwszego dokumentu, w który wymienia się Wielki Mędromierz. W 1356 r. wielki mistrz Winrich von Kniprode nadał Mikołajowi Grzeli wieś, liczącą około 1054 ha. Po wojnie trzynastoletniej Wielki Mędromierz był wsią królewską w starostwie tucholskim. Mieszkańcy Wielkiego Mędromierza otrzymywali wiele przywilejów nadawanych przez królów i starostów tucholskich. W 1706 r. na 40 lat Wielki Mędromierz przeszedł w prywatne ręce Kazimierza i Konstancji Garczyńskich jako zastaw za pożyczkę. Pierwsza wzmianka o szkole, w której w 1866 r. uczyło się 86 dzieci, pochodzi z 1822 r. Parafia katolicka powstała w XIV w. Kościół według opisu wizytacji z 1762 r. miał 3 ołtarze, 16 ławek, kryty był gontami, z wieżą, 2 dzwonami i sygnaturką. Obecny kościół wzniesiono w 1839 r., wykorzystując kamienie polne różnej wielkości. Najstarszym elementem wyposażenia kościoła jest późnogotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem, reszta wystroju pochodzi z XVIII w. Wokół kościoła jest cmentarz z najstarszym nagrobkiem z 1892 r. Drugi cmentarz został założony w 1914 r., o regularnym układzie krzyżujących się 2 alejek. W 1931 r. wieś liczyła 591 mieszkańców. Do szkoły, w której uczył jeden nauczyciel (Cyryl Chylewski został w 1939 r. rozstrzelany w Rudzkim Moście), uczęszczało 71 uczniów. W okresie międzywojennym działała tu TCL z biblioteką, organizacje katolickie, młodzieżowe, Związek Powstańców i Wojaków oraz koło Stronnictwa Narodowego.

Kościół w Wielkim Mędromierzu

Po wojnie wieś wkroczyła w nowoczesność. Dzisiaj Wielki Mędromierz to wieś inicjatyw. Znajduje się tu również Izba Pamięci Zabytków Techniki. Jak przystoi na „Miodową Wioskę”, co roku pod koniec sierpnia odbywa się tu Festyn Miodowy. Społeczniczo tematycznej wioski oferują odwiedzającym wiele atrakcji, w tym warsztaty edukacyjne, wizyty w pasiekach, możliwość zakupu słodkich produktów. Nad jeziorem Wielki Mędromierz znajduje się kąpielisko.

PIŁA-MŁYN

Piła-Młyn to dawna osada nad Jeziorem Szpitalnym. W osadzie był młyn wodny o dwóch kołach należący do starostwa tucholskiego. Na terenie osady w 1891 r. odkryto pokłady węgla brunatnego i wkrótce zaczęła funkcjonować kopalnia „Montana” posiadająca 3 szyby – „Buko”, „Olga”, „Zofia” („Teresa”). W okresie międzywojnia eksploatowano jeszcze dwa szyby – „Zofię” i „Olge”. W sąsiedztwie kopalni był młyn i tartak, który zatrudniał 8 robotników. Dzisiaj działa tu Przedsiębiorstwo Społeczne „Górnicza Wioska”, z bogatą ofertą edukacyjną, której celem jest ochrona zabytków, tradycji i unikatowego dziedzictwa kulturowego – podziemnego górnictwa węgla brunatnego. Dobrze wyposażony Ośrodek „Piła-Młyn” oferuje szereg propozycji na wypoczynek, również aktywne, na wszystkie pory roku. Jest też możliwość wynajęcia kwater prywatnych w gospodarstwach agroturystycznych.

Wioska Górnicza w Pile

PRUSZCZ

Miejscowość położona jest przy szlaku komunikacyjnym Tuchola-Koronowo z nieczynnym, dobrze zachowanym węzłem kolejowym Pruszcz-Bagienica. Wieś wzmiankowana jest w 1368 r. Granica polsko-krzy-

żacka przebiegała rzeczką Kamionką. Pruszcz leżał po stronie polskiej na terenie historycznej Krajny. W średniowieczu przynależał do rycerskich dóbr Kamienicy. Pierwszy drewniany kościół spłonął. Dwa kolejne również były drewniane. Na przełomie XVI i XVII w. wieś należała do spadkobierców Władysława Witołłowskiego i mieszkało w niej 4 rzemieślników, był młyn o dwóch kołach i karczma. Pruszcz nawiedzały wielokrotnie nieszczęścia, między innymi pożar w 1620 r., przemarsze wojsk i rabunki podczas drugiej wojny polsko-szwedzkiej. Pierwsza wzmianka o szkole pochodzi z 1653 r. W okresie przedrozbiorowym Pruszcz był jedną z bogatszych miejscowości gburskich na Pomorzu i stanowił własność starosty białoborskiego Franciszka Wejhera. Wieś posiadała w owym czasie młyn, karczmę i kuźnię. Z początkiem XX w. Pruszcz stał się węzłową stacją kolejową Pruszcz-Bagienica, gdzie krzyżowały się 2 linie kolejowe: Świecie-Terespol Pomorski-Więcbork-Złotów, otwarta latem roku 1906 r. oraz Tuchola-Koronowo otwarta w 1914 r. Od połowy września 1996 stacja jest nieczynna zarówno dla ruchu pasażerskiego, jak i towarowego. W 1921 r. wybuchł ogromny pożar, który strawił prawie całą wieś – kościół, budynki gospodarcze szkoły, budynki mieszkalne, zabudowania gospodarcze i żywy inwentarz. Odbudowany po pożarze kościół pw. Narodzenia NMP został konsekrowany w 1928 r. W sąsiedztwie kościoła znajduje się stary cmentarz obwiedziony murem kamiennie-ceglany, z zachowanym układem zadzwienia, z figurą Chrystusa na cokole. Drugi cmentarz położony jest we wschodniej części Pruszcza, którego układ opiera się na osi środkowej alei prowadzącej od wejścia do krzyża. Pruszcz jako „Wioska Kolejarska” jest jedną z wiosek tematycznych w powiecie tucholskim.

PRZYROWA

Pierwsza wzmianka wsi pojawiła się w 1374 r. 13 sierpnia 1415 r. w Człuchowie nadane zostały na prawie magdeburskim dobra Przyrowo Tyszkowi z Wałcza. Po 1466 r. Przyrowa stała się wsią szlachecką. Od 1565 r. dobra, na których było 3 zagrodników, użytkował Marcin Przeworski. Od 1766 r. właścicielem Przyrowy (po Komierowskim) został tucholski asesorski Węsierski. Od 1819 r. działała szkoła, do której uczęszczały dzieci z Przyrowy i majątków w Przyrówku i Bralewicy. W 1858 r. dobra razem z Przyrówkiem posiadali Aubracht-Prądzyńscy. W 1914 r. została uruchomiona linia kolejowa, a we wsi powstał przystanek. Po odzyskaniu niepodległości majątek Przyrówko jako pierwszy w powiecie tucholskim został rozparcelowany, ziemię otrzymało 23 osadników. Zorganizowano kółko rolnicze i ochotniczą straż pożarną, usługi świadczył warsztat kowalski. W 1914 r. została uruchomiona linia kolejowa, a we wsi powstał przystanek.

WIELKA KLONIA

Wieś w położona w gminie Gostycyn przy szosie Gostycyn-Waldowo-Sępólno. Najwyższe wzniesienie znajduje się przy drodze do Wilkowa i wynosi 150 m n.p.m. Miejscowość leży na terenie historycznej Krajny. Wielka Klonia ze swoim właścicielem, rycerzem Wojławem Kluna, wspomniana została już w 1360 r. To gniazdo rodowe Klonickich herbu Niezgodą. W okresie krzyżackim wieś leżała w pobliżu granicy Polski z Zakonem. W 1565 r. we wsi była karczma i młyn o jednym kole. W pierwszej połowie XVII w. właścicielami miejscowości byli Reinhold i Jan Heidensteinowie. Pierwszy z nich był historykiem i współpracownikiem kanclerza Jana Zamoyskiego. Otrzymał on od króla Zygmunta III Wielką Klonię w wieczystą dzierżawę. Po jego śmierci (1620) majątkiem zarządzała żona Teresa z Konarzyn Konarska. W 1653 r. dzierżawę przejął Samson Garczyński, chorąży chełmiński, kolejnym dzierżawcą był Kossowski, a w 1773 r. dobra i przypisany młyn znalazły się w rękach Andrzeja Konrada Gostomskiego, podkomorzego malborskiego. Od 1800 r. do majątku należał folwark Karczewo z młynem oraz folwark Smolnik. Przejęli go ponownie Kossowscy. Wśród nich był Hiacynt Ferdynand, działacz narodowy, uczestnik powstania listopadowego. Zgodnie z pruską polityką dobra przeszły w ręce niemieckie i kolejnymi właścicielami stali się: Fryderyk Hiller, Rudolf von Gartingen i Reinhold Hermann. W 1903 r. Wielka Klonia razem z Karczewem obejmowała 1494,9 ha. Część ziemi nabyła Komisja Kolonizacyjna i przekazała ją 98 osadnikom. Dzierżawę przejął Oskar Aly, który założył hodowlę bydła i trzody. Przy folwarku działała gorzelnia i cegielnia. Ostatnim dzierżawcą był Hubert Schweinitz. W 1922 r. cały majątek został przejęty przez państwo. Od 1865 r. istniała szkoła, która działała z roczną przerwą w okresie okupacji. W pierwszych latach po II wojnie była szkołą czteroklasową, a od roku szkolnego 1966/1967 – ośmioklasową. W latach międzywojennych działały organizacje kościelne, kombatanckie i rolnicze. Pierwsza wzmianka o kościele pochodzi z 1511 r. Początkowo był filią kościołów w Zalesiu i Pruszczu. W 1665 r. wybudowano nowy kościół z pruskiego muru. Miał 3 ołtarze i organy. Na przykościelnym cmentarzu znajdowała się drewniana dzwonnica z 3 dzwonami. W 1871 r. silna wichura przewróciła budowlę. We wrześniu 1984 r. został konsekrowany nowy kościół pw. Najświętszej Marii Panny. W czasie kampanii wrześniowej 1939 r. miała miejsce potyczka wojsk polskich i niemieckich. Na cmentarzu znajduje się mogiła poległych polskich żołnierzy. W okresie powojennym wybudowano dom kultury, zorganizowano bibliotekę, która jest obecnie filią Gminnej Biblioteki Publicznej w Gostycynie. We wsi znajduje się zespół dworski z drugiej połowy XIX w., obejmujący: dwór i park, wpisany do rejestru zabytków pod nr 162/A z 15.01.1985 roku.

Gmina Kęsowo

KĘSOWO

Wieś istniejąca już we wczesnym średniowieczu, o czym świadczą grodziska odkryte na pobliskich łąkach. Na karty historii trafiło w 1361 r. za sprawą Winricha von Kniprode, wielkiego mistrza krzyżackiego, który istniejącą wieś nadał Mikołajowi z Kęsowa. Po 1466 r. wieś stała się własnością rycerską, składającą się z dwóch części – zamieszkałej przez chłopów i folwarku Kęsówko. W 1570 r. właściciele wsi było kilku: Krzysztof Szukowski, Maciej Grabowski, Jakub Siciński, Jan Linowski i Kęsowscy. W 1730 r. Kęsówko należało do Melchiora Stolińskiego. W 1772 r. wieś znalazła się pod zaborem pruskim. Rozpoczął się proces germanizacji poprzez osadnictwo niemieckie i zwiększanie niemieckiej własności. Majątek należał do rodziny Wehr. W połowie XIX w. wybudowano dwór i budynki gospodarcze. Po parcelacji majątek został przydzielony 86 osadnikom. W rękach Elizy Wehr pozostał dwór i 107 ha ziemi. Do szkoły w 1865 r. uczęszczało 133 dzieci. W 1902 r. zorganizowano Spółkę Wodną „Kęsowo”, a w 1914 r. powstała gorzelnia. Wieś zamieszkiwało 136 katolików (parafia Jeleńców) i 66 ewangelików, którzy od 1913 r. mieli swój zbór, który po zakończeniu II wojny został przejęty na cele sakralne przez katolików. W okresie 1920-1939 dalej działała Spółka Wodna „Kęsowo” i gorzelnia, kółko rolnicze, straż pożarna oraz dwuklasowa szkoła, wybudowana w 1912 r. W obronie polskich interesów działały: Związek Obrony Kresów Zachodnich (PZZ), Związek Strzelecki, Związek Powstańców i Wojaków oraz Liga Obrony Powietrznej Państwa.

Kościół w Kęsowie

W obiektach dworu w Kęsowie w 1937 r. prowadzone były ćwiczenia niemieckich dywersantów. Właścicielki dworu – siostry Wehr oraz uczestnicy zostali skazani w procesie na kary więzienia od 6 miesięcy do 2 lat. We wrześniu 1939 r. Niemcy rozpoczęli aresztowania Polaków i masowe egzekucje, wysiedlenia Polaków z gospodarstwa i przydzielanie ich Niemcom z Besarabii. Po wojnie opuszczone przez Niemców gospodarstwa przejmowali przesiedleńcy z centralnej Polski i terenów wschodnich, które znalazły się w granicach ZSRR. Kęsowo, jako jedna z pierwszych miejscowości w powiecie, otrzymało prąd elektryczny, połączenia autobusowe, pocztowe, a Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” organizowała produkcję spożywczą, handel i usługi. Powstał ośrodek zdrowia, remiza, unowocześniono bazę oświatową (pełnowymiarowa hala sportowa, nauczycielskie osiedle mieszkaniowe). W pałacu przejętym przez państwo mieściła się najpierw szkoła rolnicza, a potem przedszkole, kolejno Gminna Straż, obecnie rezyduje „Bajkowa Kraina”. We wsi działa Wiejski Dom Kultury i Biblioteka Publiczna prowadzące bogatą działalność kulturalno-oświatową, Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej, Zakład Gospodarki Komunalnej oraz prywatne zakłady rzemieślnicze.

Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Kęsowie

DROŹDZIENICA

Drozdzienica należy do najstarszych wsi w powiecie tucholskim, wzmiankowana już w 1288 r. W okresie panowania Zakonu pojawiła się data 1432 r. związana z chorążym tucholskim Staszko, pochodzącym z Drozdzienicy. Po 1466 r. wieś należała do dóbr Żalińskich herbu Poraj, Drapowskich herbu Leliwa i do J. Oborskiego. Po drugiej wojnie polsko-szwedzkiej, około 1682 r. we wsi była karczma i młyn o 1 kole. Do szkoły w 1865 r. uczęszczało 85 dzieci. W 1895 r. powstała

mleczarnia, działały dwie cegielnie, żwirownia i kopalnia torfu. Przed I wojną klientów obsługiwała kasa Reiffeisena, było 14 warsztatów rzemieślniczych, a w budynku późniejszej szkoły mieściła się gospoda „Pod Czarnym Orłem”. W dwudziestoleciu międzywojennym do miejscowej szkoły uczęszczało 143 uczniów, we wsi działało Towarzystwo Śpiewu „Moniuszko”, jednostka pożarnicza. Aktywnością wykazywała się mniejszość niemiecka, stowarzyszona w kilku organizacjach i Niemieckim Związku Rolników, liczącym 36 członków. Zniszczoną podczas wojny wiejską gospodarkę udało się odbudować. Działalność rozpoczęło kółko rolnicze, uruchomiono połączenia autobusowe, pracę rozpoczęła szkoła, opieką objęto dzieci przedszkolne. Początkowo działała tylko świetlica, Klub „Ruchu” i biblioteka, a od 1968 r. – Wiejski Dom Kultury.

GROCHOWO

Grochowo to mała wieś leżąca w połowie drogi między Tucholą a Chojnicami, na północnym brzegu Jeziora Grochowskiego. To stara wieś rycerska. W 1397 r. komtur tucholski Konrad von Eltz dokonał zamiany ziemi sofeckiej w Piastoszynie na ziemię w Grochowie, którą otrzymał niejaki Tylc i jego spadkobiercy. Po 1466 r. Grochowo było wsią szlachecką i należało do Adama Żalińskiego. W 1875 r. osada posiadała 6 domów zamieszkałych przez 11 rodzin z liczbą 75 mieszkańców. Dobra liczyły 234,6 ha. Nabyła je pruska Komisja Kolonizacyjna i poddała parcelacji. Dzisiaj osada liczy 60 mieszkańców i jest najmniejszą miejscowością gminy Kęsowo. Gospodarstwo agroturystyczne „Cztery Pory Roku” mieszczące się w dawnym majątku stoi otworem przez cały rok dla turystów i wczasowiczów, głównie wędkarzy.

JELEŃCZ

Jeleńcz położony jest w odległości 2 km od szosy Tuchola-Sępólno Krajeńskie. Pierwotnie był w posiadaniu drobnego rycerstwa. W drugiej połowie XIV w. komtur tucholski kupił osadę od polskich właścicieli, nadając jej prawo chełmińskie. We wsi była karczma, od której płacono 2 marki czynszu. Po wojnie trzynastoletniej Jeleńcz stał się dobrem królewskim w tucholskim starostwie. Lustracja z 1565 r. donosi, że we wsi mieszkało 10 gburów, 3 zagrodników, karczmarz i woźny karczemny. Po wojnie polsko-szwedzkiej we wsi był tylko 1 gbur, 1 zagrodnik i karczma, w której karczmarz szynkował piwo miejskie. Kuźnię odnotowano w dokumencie z 1682 r. W 1739 r. wieś liczyła 15 domów. Pierwsza wzmianka o istnieniu szkoły pochodzi z 1653 r. W 1865 r. w szkole pracował 1 nauczyciel, który był też organistą w miejscowym kościele. Rejon szkolny obejmował Jeleńcz i majątek

Tuchólkę. W międzywojniu działało w Jeleńcu kółko rolnicze, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży i drużyna ochotniczej straży pożarnej. Parafia założona została na przełomie XV i XVI w. Kolejne kościoły były drewniane. Przy kościołach był szpitalik dla 4 ubogich chorych. W latach dwudziestych XX w. proboszcz ks. Jan Mazella wybudował kościół pw. Chrystusa Króla, murowany z cegły w stylu zmodernizowanego neoklasycyzmu, na planie centralnym zbliżonym do krzyża greckiego, kryty kopułą, konsekrowany w 1932 r. Ks. Mazella został zamordowany we wrześniu 1939 r. w Radzimiru. W 1945 r. szkoła ruszyła jako jedna z pierwszych w powiecie, reaktywowano kółko rolnicze. W latach sześćdziesiątych zawiązało się Koło Gospodyń Wiejskich.

OBROWO

Obrowo z 3 jeziorami (Obrowo, Kocioł, Zamkowe) leży przy drodze Kęsowo – Sławęcín. W pobliżu rozciągają się bagna obrowskie. W miejscu dawnego folwarku znajduje się Góra Zamkowa (122,3 m n. p. m.). Osadnictwo ma na tym terenie stare tradycje, świadczą o tym stanowiska archeologiczne. Z czasów krzyżackich pochodzą pierwsze noty – z 1345 r. i 1362 r. W Polsce szlacheckiej, od 1526 r. Obrowo należało do Jana Dunnera, następnie do Chojnic, w 1561 r. dzierżawił Kacper Geschken. Od 1571 r. obrowski folwark należał do starostwa tucholskiego. W 1749 r. Michał Antoni Sapieha nadał dobra obrowskie osadnikom i ich spadkobiercom z Silna i Lichnowych. Za zasiew płacili 300 zł, a czynsz na św. Marcina w wysokości 600 zł. W 1772 r. we wsi pracował 1 kowal. Zanim powstała szkoła (koniec XIX w.), wieś należała do obwodu szkolnego w Ciechocinie. Od 1875 r. Obrowo znalazło się w powiecie tucholskim. W 1909 r. pruska Komisja Kolonizacyjna przejęła ziemię i przydzieliła ją 30 osadnikom. Pod koniec 1923 r. w Obrowie mieszkało 118 Polaków i 55 Niemców. W okresie międzywojennym działało kilka polskich organizacji kombatanckich i paramilitarnych, kółko rolnicze i Chór „Lutnia”. Latem 1939 r. rozpoczęto budowę granicznej linii obronnej rozciągającej się od Obrowa po Drożdżenicę. Z planowanych 36 bunkrów betonowych wykonano tylko 6. Dzisiaj bunkry są atrakcją turystyczną ze względu na bardzo dobry ich stan.

PAMIĘTOWO

Pamiętowo leży nad rzeką Kamionką. W okresie zaboru położone było przy granicy z powiatem złotowskim. Pierwszy raz osada wzmiankowana była w 1335 r., jako dobra rycerskie, kiedy określony został obszar dla Adamkowa. W 1352 r. wieś przeszła na prawo chełmińskie. Wielki mistrz krzyżacki Winrich von Kniprode nadał w Tucholi Laure-

tusowi 25 włók ziemi. W okresie Rzeczypospolitej dobra były własnością szlachecką. Po „szwedzkim potopie” jedna trzecia ziemi leżała odłogiem. Szlachcic Konarski utrzymywał w swoich dobrach w 1682 r. 3 zagrodników. We wsi była karczma i młyn o 1 kole. W 1865 r. obszar majątku, którego właścicielem był Hermann Willberg, wynosił 682 mórg. Do szkoły, która powstała w 1874 r., uczęszczało 37 uczniów z Pamiętowa i Adamkowa. Gospodarstwa rolne były duże obszarowo, największe liczyło 296 mórg. Na Kamionce pracował młyn wodny, czynna była mleczarnia. Komisja Kolonizacyjna osiedliła w Pamiętowie 19 osadników. W międzywojniu usługi świadczyło 5 rzemieślników, przebudowano most na Kamionce, działały polskie organizacje paramilitarne i kółko rolnicze. Po wojnie wieś otrzymała energię elektryczną, działał Ośrodek Rolny, zajmujący się hodowlą trzody chlewnej.

PIASTOSZYN

Wieś położona przy trasie kolejowej Tuchola-Chojnice zamieszkała dawniej przez tzw. Kosznajdrów. Pierwszy dokument pochodzi z 1345 r. To nadanie prawa do prowadzenia karczmy. Inny dokument z 1417 r. podaje, że we wsi był folwark, na którym trzymano 39 roboczych koni. W połowie XVII w. istniała karczma, kuźnia, mieszkało 14 gburów i sołtys. Po wojnach polsko-szwedzkich wieś uległa wyniszczeniu. W 1664 r. mieszkało 8 gburów i jeden „chłop wybraniecki”, były „dwa domy pokryte słomą, obora porządnie zbudowana, 33 sztuki bydła krów, 11 starych świń, 8 dwuletnich wieprzów, prosiąt letnich 3 i starych gęsi 24”. Od 1850 r. istniała w Piastoszynie szkoła.

Okolice Piastoszyna

W 1895 r. we wsi było 55 budynków, mieszkalnych, w których mieszkało 419 katolików 23 ewangelików i 14 innego wyznania. Powstanie straży pożarnej datuje się na 1902 r. Usługi świadczyły 2 warsztaty

rzemieślnicze. Nową szkołę wybudowano w 1914 r., uczęszczało do niej 58 dzieci. W okresie międzywojennym kierownikiem szkoły był Alojzy Ankowski, jednocześnie prezes Związku Powstańców i Wojaków. W 1939 r. nastąpiły aresztowania wśród miejscowej ludności z powodu pożaru stodoły Niemca Fritza, a następnie egzekucję w lesie Rudzki Most. Wyszędiono Polaków z gospodarstw i przydzielono je osadnikom niemieckim. W lutym 1945 r. opuszczone przez Niemców gospodarstwa zostały rozparcelowane. Miejscowość jest terenem typowo rolniczym. Większość uprawianej ziemi należy do Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej, prężnie działa 20 gospodarstw rolnych. Jest zakład drzewny OPTA TIMBER, który zajmuje się produkcją wyrobów z drewna (również na eksport), zakłady handlowo-usługowe i sklepy. Jest przedszkole (oddział przedszkolny), założone w 1948 r., przynależy organizacyjnie do Zespołu Szkół w Żalnie. Od około 1850 r. do 2000 r. istniała w Piastoszynie szkoła podstawowa. Obecnie w pomieszczeniach byłej szkoły znajduje się biblioteka i świetlica wiejska, działa „ognisko wychowawcze”. Wielką rolę we wsi odgrywa założone w 2007 r. Stowarzyszenie Rozwoju i Promocji Wsi Piastoszyn, które jest motorem życia społecznego.

PRZYMUSZEWO

Przymuszewo leży na Krajnie. Najstarsze ślady sięgają czasów neolitu. Dzisiejsza wieś wyodrębniona z folwarku należącego do rodziny Holtz ma charakter ulicówki. W 1895 r. wzdłuż drogi do Obrowa stało 13 domów zamieszkałych przez 214 osób. Komisja Kolonizacyjna w 1902 r. rozparcelowała dobra i osadziła na nich 40 kolonistów sprowadzonych z Niemiec. Wieś od 1906 r. posiadała szkołę, działającą kuźnia, w 1907 r. powstała gorzelnia, a w 1909 r. straż pożarna. Po 1920 r. część osadników wyjechała do Niemiec. We wrześniu 1939 r. Przymuszewo znalazło się w centrum walk frontowych na linii Piastoszyn-Ciechocin-Drozdzienica-Pamiętowo, ciągnącej się 30 km. Po wycofaniu się wojska polskiego rozpoczęła się niemiecka okupacja. Działało 5 warsztatów niemieckich rzemieślników i gorzelnia. Po zakończeniu wojny wielu właścicieli niemieckich opuściło wieś, a ich miejsca zasiedlili repatrianci. W 2006 r. powstały dwie grupy działające na rzecz poprawy jakości życia i wizerunku wsi. To „Odnowiciele” i „Przymuszewiaczy”. Do sołectwa Przymuszewo należą Krajniki. Wieś była kiedyś częścią dóbr kęsońskich. Pod koniec XIX w. powstał oddzielny obszar dworski. W 1939 r. w lesie zostało zamordowanych 12 więźniów z Radzimia. Po wojnie miejsce egzekucji zostało upamiętnione. Na wschód od wsi znajduje się Jezioro Czarne. W centrum wsi znajduje się cmentarz rodziny Holtz. W 2006 r. mieszkańcy Przymuszewa ufundowali na terenie cmentarza pamiętkowy obelisk.

WIESZCZYCE

Wieszczyce położone są przy szosie Tuchola-Sępólno Krajeńskie. Pierwsza zapisana data pochodzi z 1335 r. Dotyczy ona starej osady rycerskiej, założonej na prawie polskim, wymienionej jako wieś graniczna. W 1362 r. Otton i Ścibor otrzymali na prawie chełmińskim ziemię, w zamian zobowiązali się do służby rycerskiej i świadczeń na rzecz Zakonu. Po II pokoju toruńskim Wieszczyce znalazły się w granicach państwa polskiego. Lustracja starostwa z 1570 r. wykazała 3 karczmy i podział dóbr między Wojciechem Łytkowskim, Andrzejem Wieckim i Wojciechem Wieszczyckim. W XVIII w. właścicielem dóbr stał się Komierowski, właściciel Przyrowy. Od połowy XIX w. w folwarku hodowano bydło i owce, działała cegielnia i mleczarnia. Pod koniec XIX w. dobra liczące 675 dołączyły do majątku niemieckiej rodziny Wehrów. W 1938 r. majątek Wieszczyce został wyznaczony do parcelacji, która miała nastąpić w 1939 r. Najpierw wojna, a następnie przejście po 1945 r. przez Skarb Państwa mienia niemieckiego spowodowały, że majątek stał się Państwowym Gospodarstwem Rolnym. Wieś zelektryfikowano, powstały zakładowe bloki mieszkalne, świetlica zakładowa i klub sportowy „Żyvia”. Po upadku zakładu majątek przejęty został przez pracowników. W 1996 r. powstało Przedsiębiorstwo Rolniczo-Handlowe w Wieszczykach sp. z o.o., zajmujące się produkcją rolniczą i handlową, specjalizując się w uprawie kukurydzy.

Łęczykowy Zakątek w Żalnie

ŻALNO

Żalno istniało już w epoce neolitu. Wieś wzmiankowana była od 1341 r. jako własność rycerska w komturstwie tucholskim. Po 1466 r.

weszła w skład starostwa tucholskiego, stała się wsią szlachecką, siedzibą rodu Żalińskich herbu Poraj. Najznamienitszymi mieszkańcami Żalna byli Maciej i Samuel Żalińscy, starostowie tucholscy. Czas „poptu szwedzkiego” i słabnąca kondycja państwa polskiego odbiły się piętno na losach Żalna. Wieś wyludniła się, mieszkało tylko 4 zagrodników, była 1 karczma, a ziemia leżała odłogiem. W 1772 r. Żalno dostało się pod panowanie pruskie i przez 100 lat należało do powiatu chojnickiego. W latach 1806-1815 przemarsze wojsk pruskich, francuskich, polskich i rosyjskich spowodowały wiele strat materialnych, również w ludziach. W drugiej połowie XIX w. funkcjonowała gorzelnia i cegielnia. Żalno należało do miejscowości objętych silną germanizacją. Niemcy dokonali parcelacji majątku Żalińskich, przekazując ziemię 52 osadnikom, a las przejęło państwo. Nastąpiło znaczne rozdrobnienie własności ziemskiej. W dobrach pozostała resztówka z pałacem nad jeziorem, z pozostałości powstał majątek Nowe Żalno. W połowie XIX wieku w Żalnie została zbudowana szkoła. Wcześniej dzieci uczęszczały do szkół w Raciężu bądź w Tucholi. W 1865 r. było 96 uczniów, w szkole uczył jeden nauczyciel. W 1882 r. przeprowadzona została linia kolejowa Chojnice-Tuchola z przystankiem od 1890 r. Około 1900 r. w Żalnie powstała jednostka straży pożarnej, a w 1910 r. prywatna mleczarnia.

W 1920 r. Żalno stało się na powrót polskie. W wyniku postanowień traktatu wersalskiego osadnicy niemieccy opuścili Żalno. Na ich miejsce przybyli osadnicy polscy, swój majątek („resztówkę”) odzyskała rodzina Żalińskich, a właścicielem majątku Nowe Żalno został Stanisław Rakowski. Rozpoczęły swoją działalność polskie stowarzyszenia społeczne i kombatanckie. W międzywojniu dobrze prosperowało rzemiosło, działała betoniarńia, mleczarnia i gospoda. 1 września 1939 r. wybuchła II wojna światowa. O podpalenie posiadłości Niemca Fritza z Piastoszyna oskarżono Polaków również mieszkańców Żalna, 30 z nich zostało rozstrzelanych w październiku 1939 r. w Rudzkim Moście. Wyszędano Polaków, z ich gospodarstw i przydzielano Niemcom z Besarabii. W Żalnie los taki spotkał 21 gospodarstw. 14 lutego 1945 r. wojska sowieckie weszły do wsi. Wielu mieszkańców Żalna zostało deportowanych w głąb ZSRR. Po wojnie majątek Żalińskich odkupiła w 1957 r. rodzina Chrustowskich. W dawnym dworze funkcjonuje dzisiaj gospodarstwo agroturystyczne. Wieś posiada dobre połączenia komunikacyjne, ośrodek zdrowia, restaurację „Na Rozdrożu”, kościół pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, rozbudowany i zmodernizowany kompleks oświatowy. Od 2007 r. działa Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Sołectwa Żalno. Dzisiaj Żalno jest „Wioską Kwiatową” z bogatą ofertą edukacyjną i cyklem imprez składających się na „Dni Żalińskie” odbywające się w czerwcu.

Gmina Lubiewo

LUBIEWO

Lubiewo leży na wschodnim obrzeżu Borów Tucholskich. Od 1344 r. do 1772 r. było własnością arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Po II pokoju toruńskim wieś z sąsiednimi terenami wchodziła w skład latyfundium arcybiskupiego. Łąki były wspólne, we wsi był bartnik, bednarz, młynarz, kołodziej, borowy. Ludność zamieszkująca grupą byli sołtysi, którzy oprócz przywileju dziedziczenia sołectwa mieli obowiązki wobec władz kościelnych i mieszkańców wsi. Lubiewo miało 2 karczmy i młyn. Od połowy XVII w. wieś miała szkołę. Od 1818 r. do lat trzydziestych XX w. Lubiewo należało do powiatu świeckiego.

Widok na Bysławek

Pierwszy drewniany kościół powstał w XIV w., kolejne były trawione przez pożary, ostatni w 1836 r. Świątynię murowaną wzniesiono w latach 1841-1842. W okresie zaboru działała biblioteka TCL, Bank Ludowy, kółko rolnicze i straż pożarna. Podczas fali strajków szkolnych 1906-1908 dzieci zmanifestowały swoją przynależność narodową, przyłączając się do strajku. W międzywojniu zaznaczył się rozwój rzemiosła. Warsztatów było około 30. Powstała Doksztatująca Szkoła Zawodowa prowadzona przez Towarzystwo Samodzielnych Rzemieślników. Działały polskie towarzystwa katolickie, młodzieżowe i kulturalne. Do 1945 r. znajdował się kościół ewangelicki z charakterystyczną szpiczastą wieżą, spalony w wyniku walk o wieś (II 1945 r.).

Zachowała się jedynie plebania. W czasie II wojny światowej we wsi osiedlano Niemców z Besarabii. Od 29 stycznia do 10 lutego 1945 r. trwały zacięte walki, które zakończyły się ostatecznie zwycięstwem Armii Czerwonej. Po wojnie dokonano odbudowy wsi. Rozpoczęły swoją działalność wszystkie niezbędne placówki i instytucje. Nastąpił rozwój gospodarczy, kulturalny i społeczny. Wybudowano dom kultury, powstała szkoła rolnicza i klub sportowy. Rozwinęło się budownictwo jednorodzinne. Ostatnią dużą inwestycją była rozbudowa i modernizacja bazy szkolnej. W najwyższym punkcie wsi usytuowany jest murowany parafialny kościół rzymskokatolicki, halowy, trzynawowy, pod wezwaniem św. Mikołaja (1842) z dobudowaną w 1861 r. wieżą, z licznymi zabytkami sztuki sakralnej. W sąsiedztwie kościoła rozłożony jest cmentarz parafialny. W zwartej zabudowie wsi zachowało się wiele zabytkowych budynków z czerwonej cegły. Przy Gminnym Ośrodku Kultury znajduje się biblioteka. Co roku organizowany jest przez Gminę Lubiewo Ogólnopolski Ekologiczny Bieg Krainy Trzech Wież nad Borami.

BYŚLAW

Byśław jest siedzibą sołectwa, leży przy drodze wojewódzkiej nr 240, nad Jeziorem Byśławskim. Nazwa miejscowości pochodzi od imienia męskiego Zbysław. Wzmiankowana po raz pierwszy 29 czerwca 1301 r. z okazji nadania Piotrowi Święcy wsi Byśław i Cekcyn. Parafia byśławska powstała około 1325 r. Rozwojowi średniowiecznego Byśławia sprzyjało położenie w pobliżu dróg Via Regia i Via Marchionis. Wieś słynęła w Europie z wyrobów cisowych łuków. Potwierdzał to przywilej nadany przez Władysława Jagiełłę. W późniejszych czasach Byśław znany był z wyrobów kamieniarskich. Po II pokoju toruńskim należał do starostwa tucholskiego. Przed drugą wojną polsko-szwedzką, która przyniosła straty społeczno-gospodarcze we wsi mieszkało 14 gburów, 7 bartników, 3 zagrodników, była kuźnia i 3 karczmy. Głównym zajęciem mieszkańców było rolnictwo. W 1687 r. powstała szkoła parafialna, a w 1865 r. szkoła ewangelicka. W czasach zaboru Byśław był silnym ośrodkiem działalności polskich organizacji: TCL, Towarzystwa Ludowego, działał chór kościelny „Lutnia”, prowadzono prywatną bibliotekę i tajne nauczanie języka polskiego. Dobrze prosperowało rzemiosło (15 warsztatów) i dom handlowy. Podczas fali strajków szkolnych (1906-1908) dzieci strajkowały jako jedne z pierwszych na Pomorzu. Po zajęciu Pomorza przez armię gen. Hallera 27 stycznia 1920 r. Byśław znalazł się w granicach Rzeczypospolitej. W międzywojniu działały organizacje polityczne, paramilitarne i społeczno-kulturalne, 2 młeczarnie, cegielnia, wiatrak, spółka wodna, straż pożarna. Do września 1939 r. dwa razy w roku odbywały się jarmarki. Na skutek polityki okupanta polskie zakłady

Kąpielisko w Byśławiu

rzemieślnicze zostały zamknięte, kilka rodzin wywieziono do obozu w Potulicach, a na ich miejsce sprowadzono niemieckich osadników. Armia Czerwona wkroczyła do wsi 13 lutego 1945 r. Do 1954 r. miejscowość była siedzibą gminy Byśław. Wieś posiada duży, nowoczesny kompleks oświatowy, sklepy wielobranżowe, „Dom Strażaka” z salą widowiskową i biblioteką, działa tu Koło Gospodyń Wiejskich, Stowarzyszenie Kulturalne „Cisowy łuk” i zespół folklorystyczny „Byśławskie Frantówki”. We wsi znajduje się firma ZPUH JK Miłozza Kiedrowskiego, produkująca kontenery, zatrudniająca ponad 500 osób, oraz parafialny kościół katolicki pw. Przemienienia Pańskiego wybudowany w stylu neogotyckim w latach 1886-1888, w miejscu drewnianego kościoła datowanego na XVI w., z dzwonami pochodzącymi z 1636 i 1887. Do mającej tu swoją siedzibę parafii należą kościoły w Byśławku i nowo wybudowany kościół pw. św. Floriana w Minikowie. W 2011 r. cmentarz wpisano do rejestru zabytków. Na początku XXI w. nieopodal cmentarza powstał Park 700-lecia Byśławia z kilkunastoma „drzewami rodzowymi”. Ponadto ułożono lapidarium byśławskie – zbiór siedmiu dużych głazów symbolizujących siedem wieków Byśławia. W centrum wsi znajduje się Jezioro Byśławskie z kąpieliskiem, plażą i amfiteatrem. W pobliżu Byśławia, nad Jeziorem Byśławskim znajduje się miejscowość Teolog z zaniedbanym zespołem pałacowo-parkowym, z pomnikami przyrody. Co roku w Byśławiu odbywa się międzynarodowy artystyczny plener rzeźbiarsko-malarski.

BYŚLAWEK

Urokliwa miejscowość gminy Lubiewo, położona 2 km od Byśławia. Atrakcją jest zespół klasztorny z 1602 r. To rozbudowany dworek myśliwski Żalińskich, który po wstąpieniu Zofii do zgromadzenia benedyktynek został przekazany zgromadzeniu w czasie panowania w Cheł-

mnie „morowego powietrza”. Po ustąpieniu zarazy siostry wróciły do Chełmna, by w 1603 r. na nowo zagościć w Bysławku. W 1881 r. do obiektu klasztornego sprowadziły się Szarytki, a następnie Siostry Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, które w kwietniu 2018 r. zakończyły tu swoją służbę. Obiekty klasztorne przejęła w administracja Diecezji Pelplińskiej. W barokowo-klasycystycznym kościele pw. św. Wawrzyńca na uwagę zasługuje kaplica Najświętszej Maryi Panny Pocieszenia, wczesnobarokowy ołtarz w kaplicy ukrzyżowania, ławy i konfesjonał barokowy. Przy kościele położony jest zabytkowy cmentarz. W odległości 1 km od wsi, w Kozim Borku, znajduje się źródelko i kapliczka. Bysławek znany jest wśród katolickich pątników. Jest tu najdłuższa w Polsce, licząca 6 km Droga Krzyżowa. We wsi działa Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Wsi Bysławek „OdNowa”. Każdego roku w lipcu odbywa się Borowiacki Festiwal Orkiestr Dętych.

CIERPLEWO

Cierplewo to wieś położona nad Zalewem Koronowskim. Okoliczne akweny to Jezioro Suskie, Jezioro Małe Suskie, Jezioro Wielkie Suskie i Zalew Koronowski. Panują tu wspaniałe warunki do uprawiania sportów wodnych, szczególnie na ciągnącym się 16 km zalewie z licznymi krętymi zatoczkami i wysepkami. Dodatkową atrakcją dla turystów jest przeprawa promowa. W sezonie letnim można korzystać z ogólnodostępnego kąpieliska i sprzętu wodnego w ośrodku wypoczynkowym „Wrzos”.

KLONOWO

Klonowo jest wsią, której początki sięgają czasów krzyżackich. Pierwsza data pochodzi z 1349 r., kiedy należała do dóbr komturstwa świeckiego. W okresie polski szlacheckiej Klonowo, na które składała się wieś i folwark, wchodziło w skład starostwa jasińskiego. Przed drugą wojną polsko-szwedzką osiadłych było 12 gburów, 1 piechur wybraniecki, zdun, szewc, znajdowała się też karczma. W połowie XVIII w. była we wsi szkoła. Mieszkańcy Klonowa utrzymywali się głównie z roli. Polskie życie kulturalne zaczęło się rozwijać dopiero pod koniec XIX w., gdy utworzona została biblioteka TCL. W 1906 r. została oddana do użytku linia kolejowa Terespol-Złotów ze stacją Klonowo nad Brdą. W okresie międzywojennym powstało we wsi kółko rolnicze, Kasa „Stefczyka”, swoje usługi świadczyło 8 rzemieślników. W szkole uczyło 2 nauczycieli, działał Związek Powstańców i Wojaków i koło Rodzin Rezerwistów. We wrześniu 1939 r. w okolicy Klonowa toczyły się walki obronne, podczas których poległo około 100 polskich żołnierzy. Spoczywają we wspólnej mogile na skraju wsi. Po II wojnie wieś znacznie się rozwinęła. Została zelektryfiko-

wana, reaktywowano kółko rolnicze, straż pożarną, rozbudowano bazę szkolną, utwardzono drogi, uruchomiono połączenia autobusowe, gastronomię i punkty handlowe. Dużą rolę w życiu społecznym wsi odgrywa Koło Gospodyń Wiejskich i Stowarzyszenie Edukacji i Rozwoju Wsi Klonowo N/Brdą „KLON”, dzięki któremu funkcjonuje wzorowo społeczna „Mała Szkoła”. Uporządkowano i zagospodarowano centrum wsi i wiejskie boisko sportowe. W okolicy znajduje się kilka ośrodków wypoczynkowych oraz gospodarstw agroturystycznych. Największe z nich to położone nad Zalewem Koronowskim:

Okolice Klonowa z lotu ptaka

„Sokole-Kuźnica” i „Zacisze”. Zespół folklorystyczny „Klonowiaki” na licznych pokazach i przeglądach ukazuje, jak żyli mieszkańcy Borów Tucholskich. Na uwagę turysty zasługuje zabytkowy kompleks dworca kolejowego z początku XX w., położony przy nieczynnej linii kolejowej. W lipcu każdego roku we wsi odbywa się „Borowe Święto” organizowane przez stowarzyszenie „KLON”.

MINIKOWO

Minikowo leży w zachodniej części gminy na południowym terenie pagórkowatym nad Jeziorem Minikowskim. Około 1400 r. Minikowo było własnością rycerską, a od 1466 r. szlachecką. W 1570 r. wieś stała się własnością Żalińskich, podobnie jak Bysławek. Po wstąpieniu spadkobierczyni Zofii do klasztoru, Żalińscy oddali swoje dobra na rzecz klasztoru. Od 1602 r. wieś stała się własnością benedyktynek z Chełmna. Pod koniec XIX w. we wsi była szkoła. W 1917 r. powstała spółka wodna. W okresie międzywojennym było tu kilka warsztatów rzemieślniczych, TCL, koło Rodziny Rezerwistów, Związek Powstańców i Wojaków i straż pożarna. Po II wojnie wieś została zelektryfikowana.

Na uwagę odwiedzającego wieś zasługują dwa domy drewniane – zabytki architektury regionalnej. W 2000 r. zbudowano kościółek pw. św. Floriana, który należy do parafii w Bystawiu.

PŁAZOWO

Pierwsza wzmianka o Płazowie pochodzi z 1796 r., kiedy to burmistrz Tucholi Płaza kazał tu wykarczować obszar leśny dla celów rolniczych. Do Płazowa należały również osady Szumiąca, Stare i Nowe Dziuki. W 1895 r. było 38 domów zamieszkałych przez 55 rodzin, a ogólna liczba mieszkańców wzrosła do 307 osób. W 1865 r. do szkoły uczęszczało 47 uczniów z Szumiącej, Dziuków, Rudzkiego Młyna, Świtów i Wandowa. Placówka otrzymywała od państwa pruskiego 100 talarów dotacji. Duża część obszaru należącego do Płazowa zajmowały lasy prywatne. W latach trzydziestych działała placówka Związku Rezerwistów oraz Liga Obrony Powietrznej Państwa. Krótko przed wybuchem II wojny działały 2 warsztaty kowalskie i 2 spółki wodne („Szumiąca”, „Białe Błota”). W lutym 1945 r. w czasie walk między Niemcami a Armią Czerwoną ucierpiały zabudowania 13 gospodarstw. Przez wieś przepływa rzeczka Bursztynica wpływająca do Szumionki. W sąsiedztwie Płazowa leży niewielka miejscowość Szumiąca, z pozostałościami po dawnym młynie, z barem „Ewa” i stadnią koni.

SUCHA

Sucha jako osada została założona w XIII w. przez arcybiskupa gnieźnieńskiego na ogromnej polanie otoczonej Puszcza Tucholską, lokowana na prawie polskim, następnie przeszła pod panowanie krzyżackie w komturstwie świeckim i była wsią graniczną. W XVI, XVII i XVIII w. pojawili się dzierżawcy: Andrzej Łukocki, Stefan Gramowski i (?) Wałdowski. Od czasów powstania osada miała gospodarcze znaczenie. W suskim folwarku produkowano bowiem piwo i gorzałkę dostarczaną do pobliskich wsi. Gorzelnia prawdopodobnie znajdowała się nad strugą łączącą jeziora Suskie – Wielkie i Małe. W 1723 r. wieś przejęli chłopcy, dwór i pół włóki wydzierżawili (?) Borzyszkowskiemu, polskiemu szlachcicowi. Mieszkańcy zajmowali się głównie uprawą ziemi, hodowlą koni, bydła rogatego i trzody chlewnej. W XIX w. powstała szkoła i placówka pocztowa. W Suchoj znajduje się kościół parafialny pw. św. Maksymiliana Kolbego, Dom Rekolekcyjny Ruchu „Światło-Życie”, jednostka ochotniczej straży pożarnej, siedziby 2 leśnictw, punkty handlowe, Zespół Kolędniczy „Suskowianie”. W leśnictwie Sielanka, w odległości 1 km od zabudowań, znajduje się największy w powiecie tucholskim głąz narzutowy o obwodzie 15 m. We wsi i jej okolicach znaleźć można kilka zabytków kultury materialnej z grupy budow-

nictwa drewnianego – chałupy i zabudowania gospodarcze. Jedna z zagród – chałupa podcieniowa ze stajnią z pierwszej poł. XIX w. – została przeniesiona do Parku Etnograficznego w Toruniu.

TRUTNOWO

Trutnowo położone jest przy szosie Lubiewo-Błądzim na południowo-wschodnim krańcu powiatu tucholskiego. Pierwsza nota pochodzi z 1346 r., z czasów panowania Zakonu. W 1363 r. wielki mistrz Winrich von Kniprode nadał Wolframowi ziemię na prawie chełmińskim. Oprócz płaconej daniny osadnik zobowiązany był do służby rycerskiej i innych służebności na rzecz Zakonu. Od drugiej połowy XVI w. dobra były w posiadaniu Adama Żalińskiego. W 1602 r. przekazane zostały benedyktynom. W XVII w. w Trutnowie było 4 zagrodników i czynna była karczma. Po 1772 r. dobra zakonne przeszły w prywatne ręce. Pod koniec XIX w. powstała szkoła. W okresie międzywojennym istniało kółko rolnicze, placówka Związku Powstańców i Wojsaków oraz oddział męski Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży. Po II wojnie wieś otrzymała elektryczność, zbudowano drogi Lubiewo-Bystaw i Lubiewo-Trutnowo-Rykwisko, uruchomiono połączenia autobusowe. W latach siedemdziesiątych powstała remiza strażacka ze świetlicą wiejską.

WEŁPIN

Wełpin położony jest między dwoma jeziorami: Wielkim Bysławskim i Wełpińskim, przy szosie z Bysławia do Cekcyna. W czasach krzyżackich był osadą rycerską. Pierwsza zanotowana data pochodzi z 1343 r. W 1570 r. ilustracja potwierdziła stan dóbr na 29 włók, w tym 28 folwarcznych. Dziedzicem był wówczas Jan Borowski herbu Ogończyk. W 1682 r. dobrami zarządzało dwóch użytkowników – (?) Wełpiński i (?) Kowalkowski. Wełpin – miejscowość szlachecka – miała 11 domów. Od 1895 r. dziedzicem Wełpina był (?) Rogowski. Kolejnymi właścicielami byli starosta tucholski dr Jan Bartz i Maria Bartz. W 1936 r. z majątku parcelacji uległo 230 ha. W tym czasie rozpoczęto budowę drogi Bystaw-Cekcyn, przy której pracowało 32 robotników. We wsi były 2 kuźnie, jedna z uprawnieniami na podkuwanie koni. Po II wojnie Wełpin zelektryfikowano, dokończono budowę drogi i powstała remiza strażacka. Dzisiaj działa świetlica wiejska i Koło Gospodyń Wiejskich.

Gmina Śliwice

ŚLIWICE

Gminna wieś położona w samym centrum Borów Tucholskich, przy linii kolejowej Laskowice-Szlachta. Osadę jako wieś książęcą wzmiankowano już w XIII w. Po opanowaniu Pomorza przez Zakon wsi nadano w 1339 r. prawo chełmińskie. Wojny Polski z Zakonem (1409-1435) spowodowały ogromne straty, głównie dokonane przez przemarsz husytów w latach trzydziestych. W 1466 r. Śliwice powróciły do Polski, w granice starostwa świeckiego. Pomyślny rozwój gospodarczy przerwał „potop szwedzki” i „wojna północna”. W 1687 r. istniała we wsi szkoła. Na ratunek gospodarce przyszedł przywilej króla Augusta II na „wolne drewno opałowe, budulcowe, paśniki i rybołówstwo”. Po 1772 r. Śliwice znalazły się pod panowaniem pruskim. Motorem życia społecznego, gospodarczego i patriotycznego w tym czasie było duchowieństwo. Ks. Teofil Krzeszewski i ks. dr Stanisław Sychowski to orędownicy pracy organicznej i pracy u podstaw. Śliwice mogą poszczycić się najstarszym w Polsce wiejskim chórem „Orfeusz” (1873). Powstał Bank Ludowy, spółka wodna, rozwinęły się polskie zakłady rzemieślnicze, szkółka koszykarska. Od lutego 1920 r. Śliwi-

cami zarządzała polska administracja i samorząd. Lata 1920-1939 były dla Śliwic okresem rozwoju gospodarczego i społecznego. Powstał młyn parowy, 2 tartaki, spółdzielnia „Kupiec”, wybudowano drogę Czerek-Śliwice-Tleń, przy której

Wnętrze kościoła w Śliwicach

zatrudnienie znaleźli bezrobotni mieszkańcy. Funkcjonowała opieka lekarska i położnicza, leki i specyfiki można było nabyć w aptece i drogerii. Bogata była działalność organizacji społecznych, politycznych i kulturalnych. Działała biblioteka TCL, świetlica wiejska, rozwijał się amatorski ruch sceniczny. Pierwszą drewnianą świątynię pobudowano w latach 1263-1264, kolejną w 1618 r. Nowy kościół z cegły i kamieni polnych stanął w 1830 r., rozbudowany w latach 1901-1902 przez ks. Stanisława Sychowskiego. W 1908 r. przy kościele wzniesiono

wierną kopię groty z Lourdes. W 1887 r. powstała gmina ewangelicka, zbór wybudowano w 1893 r. Obok powstał cmentarz, który w 1945 r. uległ zniszczeniu. Na początku listopada 1939 r. w zbiorowej egzekucji w Rudzkiem Moście zostało rozstrzelanych 10 mieszkańców wsi. Zakłady rzemieślnicze i inne mienie odebrane zostało polskim właścicielom. Wieś została zdobyta przez jednostki Armii Czerwonej 18 II 1945 r. Na rzecz mieszkańców działają obecnie: biblioteka, ośrodek kultury, pomoc społeczna, ośrodek zdrowia, przedszkole „Borowiaczek”, Szkoła Podstawowa im. ks. prałata Erharda Staniszeńskiego i zakład komunalny. W Śliwicach działa Ochotnicza Straż Pożarna, Towarzystwo Miłośników Ziemi Śliwickiej „Knieja”, Stowarzyszenie Miłośników Koni i Zaprzęgów Konnych, Bractwo Świętego Huberta, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju i Promocji Gminy Śliwice „Atrakcyjna Gmina” i Koło Gospodyń Wiejskich, rozwija się sport amatorski różnych dyscyplin. Do zabytków należą: budynek poczty z 1912 r., neogotycki kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej z lat 1830-1833 z bogatym wyposażeniem barokowym i neogotyckim, wierna replika groty objawień w Lourdes z 1908 r., ruiny kościoła ewangelickiego wzniesionego w latach 1896-1897, dworzec kolejowy z 1906 r. oraz unikatowy, nawowy cmentarz parafialny z zabytkowymi nagrobkami z lat 1908-1916. Tradycje muzyczne kultywuje orkiestra dęta. Co roku w czerwcu od kilkunastu lat odbywa się Festiwal Orkiestr Dętych. W sierpniu Stowarzyszenie Miłośników Koni i Zaprzęgów Konnych organizuje Piknik Koniarzy, podczas którego odbywa się amatorski konkurs powożenia zaprzęgami i konkurs jeździecki.

BRZEŻNO

Brzeźno to miejscowość położona w głębi Borów Tucholskich, nad jeziorem Brzeźno, przy granicy z powiatem starogardzkim, na terenie Nadleśnictwa Trzebciny. W pobliżu wsi znajduje się cmentarz choleryczny z XIX w. W czasie okupacji Niemcy nazywali Brzeźno „Banditentorf” – wieś bandytów. Za pomoc partyzantom Niemcy dokonali dwóch egzekucji na mieszkańcach. Ciąta ofiar spoczęły w dwóch masowych grobach na terenie wsi.

BRZOWE BŁOTA

Brzozowe Błota położone są przy szosie Tuchola-Wielkie Gacno-Śliwice, w pobliżu stacji kolejowej Zarosłe (linia kolejowa Bydgoszcz-Gdynia). Na początku maja 1946 r. gościł w osadzie oddział V Brygady Wileńskiej pod dowództwem ppor. Zdzisława Badochy ps. „Żelazny”. Walorem sołectwa jest dziewicza przyroda.

BYŁYCZEK

Byłyczek położony jest na północno-wschodnim krańcu powiatu tucholskiego, przy granicy z powiatem starogardzkim, nad rzeką Prusinę. Pod rokiem 1889 r. „Słownik Królestwa Polskiego...” wspomina o dwóch szybach, prawdopodobnie pozostałościach po kopalni. Inną cenną informacją zawartą w słowniku jest wzmianka o kregach kamiennych. Od 1664 r. działał w osadzie młyn o 2 kołach i tartak.

Szlak rowerowy w Borach Tucholskich

Do sołectwa Byłyczek należy łoboda, której historia sięga XVI w. Od 1880 r. dobra należały do rodziny Schlichtingów. Do majątku przynależał młyn i tartak. W 1945 r. obiekty przemysłowe przejęło państwo. Na skraju wsi stoi Boża Męka, która jest dla mieszkańców miejscem kultu religijnego.

KRĄG

Krąg położony na terenie Tucholskiego Parku Krajobrazowego, pomiędzy dwoma jeziorami – Długim i Okrągłym, o zwartej zabudowie, z zachowanymi typowymi obiektami budownictwa z XIX w. w postaci drewnianych chat o konstrukcji zrębowej, krytych strzechą. W okresie Polski szlacheckiej osada należała do starostwa świeckiego, a od 1875 r. do powiatu tucholskiego jako część obszaru dworskiego Lipowa. Do czasu utworzenia w 1923 r. parafii w Szlachcie miejscowa, ludność należała do parafii śliwickiej. W 1865 r. we wsi mieszkało aż 16 rodzin o nazwisku Górniewicz. Pod koniec XIX w. powstała w Kręgu szkoła. W Rudzkim Moście 2 XI 1939 r. zginął Alojzy Biesek, nauczyciel tej szkoły. W czasie okupacji wieś i okolica była terenem działania grup partyzanckich i desantu ppor. Jana Miętkiego. Jeden z głównych bunkrów tej grupy znajdował się w pobliżu wsi. Za współpracę i pomoc ruchowi oporu zostały zamordowane 3 XI 1944 r. Salomea

i Zofia Wielgosz. Zwarta zabudowa wsi stanowi klejnot borowiackiego budownictwa ludowego. Laski położone są nad rzeką Prusinę. Osada powstała na pustkowiu w XVIII w. i do 1934 r. należała do powiatu świeckiego. 27 X 1944 r. w rejonie Lasek, Zazdrości, Brzeźna i Starej Rzeki doszło do największej bitwy partyzanckiej w Borach Tucholskich. Podczas ofensywy w lutym 1945 r. kilka gospodarstw zostało zniszczonych. Uwagę turysty przyciąga mała kapliczka pobudowana w 1946 r. w podzięce za szczęśliwie przeżyty wojnę. Do ciekawostek architektonicznych należy kamienny most. Laski sąsiadują ze starą osadą borowiacką Zazdrość, leżącą również nad rzeką Prusinę.

LINÓWEK

Linówek położony jest na polanie śródleśnej, w odległości 5 km na północny wschód od Śliwic. Do 1960 r. osada należała do powiatu starogardzkiego. Pierwsi osadnicy zajmowali się smolarstwem. Dowodem na to był istniejący jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w. piec smolny. Na przełomie XVIII i XIX w. na terenie osady znajdowały się zaledwie cztery budynki mieszkalne. W czasach napoleońskich stacjonowały w osadzie wojska francuskie i polskie podążające na Moskwę. Od końca XIX w. w Linówku funkcjonowała szkoła. Miejscowym zabytkiem jest Boża Męka, wzniesiona pod koniec XIX w. W 1940 r. Niemcy nakazali jej rozbiórkę. Po rozebraniu górnej części mieszkańcy kategorycznie sprzeciwili się dalszej rozbiórce, wykazując się bohaterstwem. Figury Matki Bożej i Jezusa przechowywała Franciszka Kosecka. Po wojnie Mieczysław Sarnowski naprawił kapliczkę, a figury wróciły na swoje miejsce.

LIŃSK

Początki osady sięgają XIII w., która w czasach książy pomorskich wchodziła w skład dzielnicy świeckiej. Około 1320 r. wieś rycerska znalazła się w granicach komturstwa świeckiego. Po II pokoju toruńskim administracyjnie należała do powiatu świeckiego i tak pozostało do 1934 r., kiedy to wieś włączono do powiatu tucholskiego. W I połowie XV w. właścicielem wsi był Otto Liński, sędzia ziemski z Kociewia. Od kiedy dobra wsi zostały oddane chłopom w dzierżawę (1789) Lińsk stał się wsią gburską. Dwie fale epidemii cholery (1830, 1868), zdziesiątkowały ludność. Ofiary były grzebane przy drodze do Śliwic, gdzie znajduje się cmentarz. W okresie międzywojennym działała Kasa Stefczyka, mleczarnia, kółko rolnicze, ochotnicza straż pożarna i warsztaty rzemieślnicze. We wrześniu 1939 r. gestapo zamordowało w lesie J. Kaczyńskiego i E. Gzełę, a w listopadzie w lesie między Lińskiem i Jabłonką – żydowskie małżeństwo Lindenstrausów. Po wojnie, w 1946 r. powstało Koło Gospodyń Wiejskich, które razem z Gminnym

Ośrodkiem Kultury organizuje Festyn Wędkarski „LIN”. Lipcową atrakcją są pokazy modeli pływających na jeziorze.

LIPOWA

Lipowa położona jest przy szosie Czerek-Śliwice. W 1781 r. powstała huta szkła, która zatrudniała rzemieślników i robotników sprowadzonych z Prus, głównie wyznania ewangelickiego. Osada leżała na leśnym obszarze dworskim Nadleśnictwa Lipowa. Obok osady został założony cmentarz ewangelicki z niewielką drewnianą kaplicą. Większość zachowanych grobów pochodzi z II połowy XIX w. i początków XX. Na cmentarzu pochowane są szczątki leśniczego Marcina Hempela, przedstawicieli rodziny Krüger (zarządców huty) i szklarzy. W 1885 r. mieszkało 88 ewangelików i 19 katolików. Działała szkoła. Dzisiaj w budynku jest świetlica wiejska. Miejscowość jest dobrze skomunikowana linią kolejową Laskowice-Czerek i linią Bydgoszcz-Gdynia. W czasie okupacji w Lipowej istniał obóz pracy dla kobiet rosyjskich, które zatrudnione były przy konserwacji linii kolejowych i dróg. W pobliżu wsi znajdował się bunkier grupy partyzanckiej Stefana „Gussa ps. „Dana”, która przeprowadziła szereg akcji na terenie Borów Tucholskich. W lipcu 1946 r. w okolicy stacji Lipowa Tucholska doszło do bitwy pomiędzy oddziałem 5 Brygady Wileńskiej pod dowództwem Olgierda Christy ps. „Leszek” a 2 Samodzielnym Batalionem Operacyjnym KWB. W miejscu potyczki została wzniesiona tablica upamiętniająca to wydarzenie.

LISINY

Pierwsza wzmianka pochodzi z 1664 r. Wieś jest gniazdem rodu Gwizdałów. Do czasu powstania szkoły pod koniec XIX w. dzieci uczyły się w Śliwicach. W okresie międzywojennym życie społeczne osady skupiało się wokół szkoły. W 1931 r. Lisiny z przyległościami liczyły 180 mieszkańców. Osady Kamionka i Jabłonka swoje powstanie na początku XVIII w. zawdzięczają rodowi Wilkowskich, dzierżawców obu miejscowości. W sołectwie Lisiny prężnie działa Koło Gospodyń Wiejskich i Stowarzyszenie na Rzecz Promocji Wsi Jabłonka „Jabłkowa Kraina”. W 1946 r. w Jabłonce wzniesiono kapliczkę pw. Najświętszej Marii Wniebowziętej oraz ustawiono krzyż. W rejonie leśniczówki operowała w 1946 r. 5 Brygada Wileńska pod dowództwem majora Zygmunta Szendziarza ps. „Łupasza”.

LUBOCIĘ

Wieś położona jest w zakolu strugi Zwierzynka. Osadę zasiedlono na przełomie XVII i XVIII w. Od samego początku należała do parafii

w Śliwicach. Drewniana zabudowa wsi powodowała, że w osadzie wybuchały pożary trawiące cały dobytek. 10 IX 1903 r. w ciągu godziny ogień strawił 20 budynków mieszkalnych i 23 budynki gospodarcze. 10 VIII 1943 r. Niemcy rozstrzelali mieszkańca wsi Władysława Jądzewskiego. W lutym 1945 r. w rejonie wsi trwały walki, w których poległo 341 żołnierzy radzieckich.

Widok z wieży na pozostałości po wiatrołomie

ŁĄSKI PIEC

Łąski Piec położony jest 7 km na południe od Śliwic, nad rzeczką Gólionką, dopływem Prusiny. Osada została założona na leśnej polanie, na której w połowie XVII w. wybudowano piec smolny. W 1765 r. mieszkańcy tu gospodarze trudnili się uprawą roli i hodowlą owiec. W okresie zaboru i w latach międzywojnia wielu mieszkańców wyjeżdżało na sezonowe prace zarobkowe. 22 XI 1939 r. w Rudzkim Moście zginął kierownik szkoły Władysław Landowski. W 1942 r. spaliła się spora część wsi. W latach pięćdziesiątych Michał Talaśka próbą skonstruowania minielektrowni na rzece Golionce przyśpieszył elektryfikację wsi, a inny „wynalazca”, Jan Kortas, skonstruował maszynę do wydobywania torfu. Na ścianie budynku byłej szkoły zamieszczono tablicę pamięci Władysława Landowskiego.

OKONINY

Często używana jest nazwa Okoniny Polskie. Leżą po zachodniej stronie Jeziora Okonińskiego, w pobliżu leśnictwa Jeziorna, na terenie Nadleśnictwa Tuchola. W 1875 r. wieś została włączona do nowo powstałego powiatu tucholskiego. Osada powstała na pustkowiu w pierwszej połowie XVIII wieku. Mieszkańcy wsi w czasach zaboru pruskiego i w okresie międzywojennym wyjeżdżali na roboty sezonowe

we do Niemiec. 3 XI 1939 r. w masowej egzekucji w Bralownicy zginął kierownik szkoły Maksymilian Wysocki. We wrześniu 1944 r. lądował we wsi desant polsko-radziecki „Dziewięciu z Nieba”. 4 XII 1944 r. Jagdkommando rozstrzelało w lesie w pobliżu osady Cecylię Kamińską. W rejonie Okonin i leśniczówki Jeziorna w 1946 r. operowały oddziały 5 Brygady Wileńskiej pod dowództwem majora Zygmunta Szendzielarza ps. „Łupaszka”. We wsi w 1988 r. zbudowany został z inicjatywy ks. Erharda Staniszewskiego kościół filialny pw. św. Huberta, którego wystrój ma charakter łowiecko-leśny. Na budynku byłej szkoły zamieszczona jest tablica pamięci Maksymiliana Wysockiego.

Jezioro Okonińskie z lotu ptaka

OKONINY NADJEZIORNE

Okoniny Nadjeziorne położone są po wschodniej stronie Jeziora Okonińskiego. Założeniem osady, która stała się wsią szlachecką, było pustkowie, zagospodarowane na początku XVI w.. Od 1780 r. folwark był własnością Kazimierza Pawłowskiego. W połowie XIX w. dobra zostały rozparcelowane pomiędzy osadników niemieckich, stąd czasem używana nazwa Okoniny Niemieckie. Większość gruntów znalazła się w posiadaniu dwóch właścicieli: Piotra Behlau i Alberta Omana. W okresie międzywojennym życie społeczne wsi skupiało się przy szkole, dzięki zaangażowaniu miejscowego nauczyciela Jana Glazy. W 1939 r. w obozie w Radziniu został zamordowany zdun Karol Trzos, w Rudzkim Moście stracony nauczyciel Adam Cyra. We wsi znajduje się filialny kościół katolicki pw. św. Alberta Chmielowskiego. Nad Jeziorem Okonińskim w drugiej połowie XX w. zaczęły powstawać zakładowe ośrodki wczasowe, dzisiaj również prywatne. Bogate oferty zadecydowały o doskonałej marce wypoczynkowo-turystycznej znanej nie tylko w kraju. W osadzie znakomicie od kilkunastu lat rozwija się przemysł drzewny. Na uwagę zasługuje powstała po II wojnie kapliczka – pomnik Niepokalanego Serca N.M.P.

ROSOCHATKA

Rosochatka położona jest w odległości 3 km od Śliwic. Powstała na przełomie XVI i XVII w. W połowie XVII w. istniała smolarnia, w której produkowano smołę i węgiel drzewny. Oprócz produkcji smoły tutejsi mieszkańcy zajmowali się rolnictwem i sezonowymi pracami w lesie. Pierwsze osiadłe w Rosochatce rodziny to Glazowie, Skwierczowie, Połomowie i Rząskowie. W 1865 r. istniała już szkoła. Wielkie straty poczynił w 1881 r. pożar. Działa Koło Gospodyń Wiejskich i Ochotnicza Straż Pożarna. Na uwagę zasługują dwie kapliczki z zabytkowymi świątkami, dwa krzyże przydrożne oraz drewniane budownictwo z XIX w.

ŚLIWICZKI

Śliwiczki leżą przy linii kolejowej Czersk-Laskowice, nad rzeką Prusią, 3 km na południe od Śliwic. Osada powstała w połowie XIV w. W 1664 r. ówczesny sołtys wsi Maciej Glas posiadał trzy włóki ziemi z prawem dziedzicznym i młyn nadany przywilejem Zygmunta III z 1594 r. W okresie międzywojennym we wsi była szkoła, działały: Związek Strzelecki, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży, zakłady rzemieślnicze i tartak parowy. Z rąk okupanta zginęli Jan Kawczyński i Alfons Glaza. Dnia 18 II 1945 r. w czasie wkraczania do Śliwiczek oddziałów radzieckich, hitlerowcy wysadzili w powietrze dom, w którym schroniła się przed działaniami wojennymi duża grupa 45 Polaków. Spoczęli na cmentarzu w środku wsi. W 1963 r. zbudowany został dom kultury w czynie społecznym jako pierwsza tego typu placówka w powiecie tucholskim.

ZWIERZYNIEC

Zwierzyniec położony jest nad rzeczką Zwierzynką, 11 km na zachód od Śliwic. W skład sołectwa wchodzi miejscowości Główka, Leśnictwo Wilcze Doły i Zwierzyniec. Osada powstała w II połowie XVIII w. Pod koniec XIX w. był tu młyn i 21 domów zasiedlonych przez 108 mieszkańców. Wieś należała do parafii śliwickiej. Ludność tutejsza trudniła się rolnictwem i pracą w lesie, a w czasach zaboru i międzywojnia pracami sezonowymi, głównie w Niemczech. Na przełomie 1944/1945 r. w leśniczówce w Zwierzynicy założono niemiecki szpital polowy. W okresie okupacji na terenie Borów Tucholskich działały aktywnie oddziały partyzanckie. Po wyzwoleniu w 1946 r. w rejonie Zwierzynicy operowały oddziały 5 Brygady Wileńskiej pod dowództwem majora Zygmunta Szendzielarza. Stąd udała się do Trójmiasta łączniczka i sanitariuszka Danuta Siedzikówna ps. „Inka”, aresztowana i zamordowana przez Urząd Bezpieczeństwa.

3 SZLAKI ZNAKOWANE PIESZE

159,3 km
Długość

SZLAK BRDY

Bydgoszcz Brdyujście (tor) – Rynkowo PKP – Smukała pętla MPK – Bożenkowo PKS – Samociążek PKS – Koronowo PKS – Pieczyska zapora – Zamrzenica – Świt – Rudzki Most – leśnictwo Plaskosz – Gołąbek – Zamrzenica – Rytel – Męcikał PKS – Drzewicz – Swornegacie – Małe Swornegacie – Konarzyny

Szlak długodystansowy, częściowo przebiegający przez powiat tucholski. Od Rytle w województwie pomorskim.

Warto zobaczyć

- ścieżka przyrodniczo-edukacyjna w Zamrzenicy
- Piekietko i Dęby Napoleońskie w Świcie
- park dendrologiczny w Gołąbku i rezerwat Jelenia Wyspa
- ścieżka przyrodniczo-leśna w Woziwodzie

61,7 km
Długość

SZLAK KASZTELAŃSKI

Rytel – Białe Błota – Jezioro Śpiewnik – Wysoka – Grochowo PKS – Silno PKS – Ostrowite PKS – Obrowo PKS – Drożdżenica PKS – Adamkowo – Kamienica – Gostycyn PKS – Nogawica stacja wodna PTTK

Warto zobaczyć

- pozostałości linii obronnej (umocnienia) z 1939 r.
- „Ptasia wioska” w Adamkowie

103,1 km
Długość

SZLAK PARTYZANTÓW AK

Czersk Świecki PKP – Sinowa Struga – Jezioro Małe Rybno – Lipinki – Stara Huta – Brzeżno – Śliwiczki – Śliwice – Wądoły – Lisiny – Kamionka – Wielkie Gacno – leśnictwo Biała – akwedukt Wielkiego Kanału Brdy – Fojutowo – Lipce – Rezerwat Cisy nad Czerską Strugą – Krąg – Szlachta

Szlak poświęcony partyzantom AK Zgrupowania „Świerki”, walczącym i poległym w Borach Tucholskich w latach 1942-1945.

Warto zobaczyć

- akwedukt Wielkiego Kanału Brdy w Fojutowie
- rezerwat „Cisy nad Czerską Strugą”

26,7 km
Długość

SZLAK CISÓW STAROPOLSKICH

Błądzim (PKP) – Rezerwat przyrody „Cisy Staropolskie” – leśnictwo Ryszka – Tleń

Warto zobaczyć

- rezerwat „Cisy staropolskie” w Wierchlesie

30 km
Długość**SZLAK KAZIMIERZA
SULISŁAWSKIEGO****Cekcyn (PKP) – Zielonka – Wierzchucin (PKP) – Mukrz – Rezerwat przyrody „Cisy Staropolskie” – Lniano**

Patronem szlaku jest nadleśniczy Kazimierz Sulisławski, przyjaciel Leona Wyczółkowskiego, towarzyszący mu wielokrotnie w wyprawach malarskich po Borach Tucholskich, których efektem były m.in. liczne prace litograficzne. Po II wojnie światowej wojewódzki konserwator przyrody w Bydgoszczy.

Warto zobaczyć

- Cekcyn – kościół zabytkowy pod wezwaniem Podniesienia Krzyża Świętego
- kąpielisko nad jeziorem Wielkim Cekcyńskim

Kąpielisko w Cekcynie

28,8 km
Długość**SZLAK TURYSTÓW KLUBU
WSZĘDOŁĄZY****Tleń – Wierzchy – Smolarnia – Zdroje – Zielonka – Jezioro Suchom – Lesisko- Sarnówek – Mukrz – Lisiny – Rezerwat „Cisów Staropolskich” – Wierzchlas – Wysoka – Stary Wierzchucin – Lubińsk – Cekcyn (PKP)****Warto zobaczyć**

- rezerwat „Cisy staropolskie” w Wierzchlesie

35 km
Długość**SZLAK IM. BARTŁOMIEJA
NOWODWORSKIEGO****Plaskosz – Tuchola PKP – Miejsce Straceń – Piszczek – Rudzki Most-Świt – Piła Młyn – Szumiąca – Jezioro Gwiazda – Jezioro Drzycimskie – wschodni brzeg Jeziora Wielkiego Cekcyńskiego – plaża Cekcyn – Cekcyn PKP**

Szlak upamiętniający urodzonego w Tucholi Bartłomieja Nowodworskiego (ok. 1552-1624), kawalera maltańskiego, dworzanina Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy.

Warto zobaczyć

- Tuchola – muzeum Borów Tucholskich i zabytkowa starówka
- Piła-Młyn – Wioska Górnicza
- Cekcyn – kąpielisko nad jeziorem Wielkim Cekcyńskim

22 km
Długość**SZLAK PAWŁA
GACKOWSKIEGO****Bysław – Kosowo – Rezerwat przyrody „Cisy Staropolskie” – Dąbrowa – Ostrowite – Błądzim (PKP)**

Szlak upamiętniający postać Pawła Gackowskiego, lokalnego Drzymały, który na początku XX w., aby uniknąć płacenia podatków, kilkanaście lat mieszkał w wozie cygańskim.

Rezerwat Cisy Staropolskie w Wierzchlesie

16 km
Długość**SZLAK HEIDEKARUT
(WRZOS)****Wierzchucin – Wierzchucin Stary – Lisiny – Wierzchucin**

Szlak poprowadzony został w formie pętli w okolicy Wierzchucina, przez teren dawnego poligonu raketowo-doświadczalnego „Heidekraut”. W tym miejscu od lipca 1944 do stycznia 1945 r. Niemcy przeprowadzali próby z rakietami typu V. Do tej pory można tu spotkać leje po wybuchach rakiet, ślady okopów i inne pozostałości po poligonie.

Inscenizacja „Heidekraut”

35,3 km
Długość**SZLAK NR 2026 Y****Tuchola Plaskosz – Miejski Rów – Tuchola (Jezioro Głęboczek) – Tuchola PKP – Rudzki Most PKS – Świt – Piła Młyn – Szumiąca PKS – Wielkie Jezioro Cekcyńskie – Cekcyn PKS – Cekcyn PKP****Warto zobaczyć**

- Tuchola – muzeum Borów Tucholskich i zabytkowa starówka
- Świt – uroczysko „Piekietko” i Dęby Napoleońskie
- kąpielisko nad jeziorem Wielkim Cekcyńskim

Rzeka Brda w Świcie

5,8 km
Długość**SZLAK NR 2052 S****Tuchola PKP – przejazd kolejowy na ul. Bydgoskiej – zejście z szosy do lasu – droga bitumiczna do Świtu – Świt (most na Brdzie)****Warto zobaczyć**

- Tuchola – muzeum Borów Tucholskich i zabytkowa starówka
- Świt – uroczysko „Piekietko” i Dęby Napoleońskie

15,8 km
Długość**SZLAK NR 2053 Z****Legbąd PKS – szosa Tuchola-Czersk – akwedukt na Wielkim Kanale Brdy – Fojutowo – przejście kładką przez Wielki Kanat Brdy – rozwidlenie szlaków – wysoki brzeg rzeki Brdy – szosa Chojnice-Czersk – most nad Wielkim Kanalem Brdy – Ryteł****Warto zobaczyć**

- akwedukt na Wielkim Kanale Brdy w Fojutowie

4 SZLAKI ZNAKOWANE – ROWEROWE (WYBRANE)

W tym miejscu pokazujemy jedynie wykaz wybranych szlaków rowerowych. Tych z Państwa, którzy są zainteresowani bardziej szczegółowymi informacjami dotyczącymi tych i innych szlaków, odsyłamy do wydanego równocześnie przewodnika „Powiat tucholski. Przewodnik rowerowy”.

160 km
Długość

Szlak Brdy

Bydgoszcz – Koronowo – Bystawek – Świt – Tuchola – Gołąbek – Woziwoda – granica województwa

33 km
Długość

Szlak Tuchola – Tleń

Tuchola – Cekcyn – Krzywogoniec – Tleń

50 km
Długość

Szlak Borowej Ciotki

Cekcyn – Wierzchlas – Zdroje – Małe Gacno – Wielkie Budziska – Krzywogoniec – Cekcyn

50 km
Długość

Szlak Gołąbkowy

Cekcyn – Biała – Woziwoda – Nowy Sumin – Cekcyn

25 km
Długość

Szlak Do Piekietka nad Brdą

Cekcyn – Świt – Cekcyn

12 km
Długość

Szlak Jagielloński „Dwa Miecze”

Tuchola – Rudzki Most – Piszczek – Tuchola

12 km
Długość

Szlak „Kasztelania”

Raciąż – Wysoka – Raciąski Młyn – Raciąż

30 km
Długość

Szlak Trzy Akwedukty

Woziwoda – Fojutowo – Biała – Fojutowo – Woziwoda

16,2 km
Długość

Szlak Doliną Brdy

Tuchola – Nowa Tuchola – Wysoka Wieś – Świt – Piła-Młyn – Świt

17,8 km
Długość

Szlak Okoniński

Rosochatka – Okoniny – Leśnictwo Jeziorna – Zarośle – Okoniny Nadziejorne – Mała Główka – Mała Rosochatka – Rosochatka

19 km
Długość

Szlak Trzech Wież nad Borami im. Włodzimierza Dębickiego

Lubiewo – Bysław – Minikowo – Lubiewo

14,8 km
Długość

Szlak Śliwicki

Śliwice – Łoboda – Linówek – Brzeźno Małe – Śliwiczki

680 km
Długość

Greenway Naszyjnik Północy międzynarodowy

Szlak prowadzi przez najatrakcyjniejsze rejony Pojezierza Drawskiego, Kaszub i Borów Tucholskich. Na terenie powiatu tucholskiego biegnie przez teren gmin Tuchola, Cekcyn i Kęsowo.

5 ŚCIEŻKI PRZYRODNICZE I EDUKACYJNE

ŚCIEŻKA PRZYRODNICZO-DYDAKTYCZNA „JELENIA WYSPA” – NADLEŚNICTWO TUCHOŁA

Ścieżka wytyczona została w południowo-wschodniej części Tucholskiego Parku Krajobrazowego nad rzeką Stążką, w pobliżu szosy wiodącej z Tucholi do Tlenia. Jej długość wynosi 3,5 km, a wzdłuż trasy znajduje się 10 przystanków. Zarówno trasa, jak i przystanki są oznakowane i zaopatrzone w tablice informacyjne. Ścieżka rozpoczynająca i kończąca się obok Nadleśnictwa w Gołębku biegnie w taki sposób, by ukazać zwiedzającym charakterystyczne dla Borów Tucholskich zbiorowiska roślinne. Są to: zróżnicowane pod względem wieku bory sosnowe z domieszką brzozy i świerka oraz zbiorowiska olsów i łęgów, a także stanowiska odnawiania lasów. Do najbardziej interesujących należą torfowiska oraz zbiorowiska bagienne i wodne rzeki Stążki. Dodatkową atrakcją jest możliwość zwiedzenia Ogrodu Dendrologicznego w Gołębku, gdzie na obszarze 2,61 ha rośnie 150 gatunków i odmian drzew i krzewów. W budynku Nadleśnictwa znajduje się interesujący „pokój historii leśnej” oraz sala edukacji ekologicznej.

Ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna „Jelenia Wyspa”

ŚCIEŻKA PRZYRODNICZO-LEŚNA W WOZIWODZIE – NADLEŚNICTWO WOZIWODA

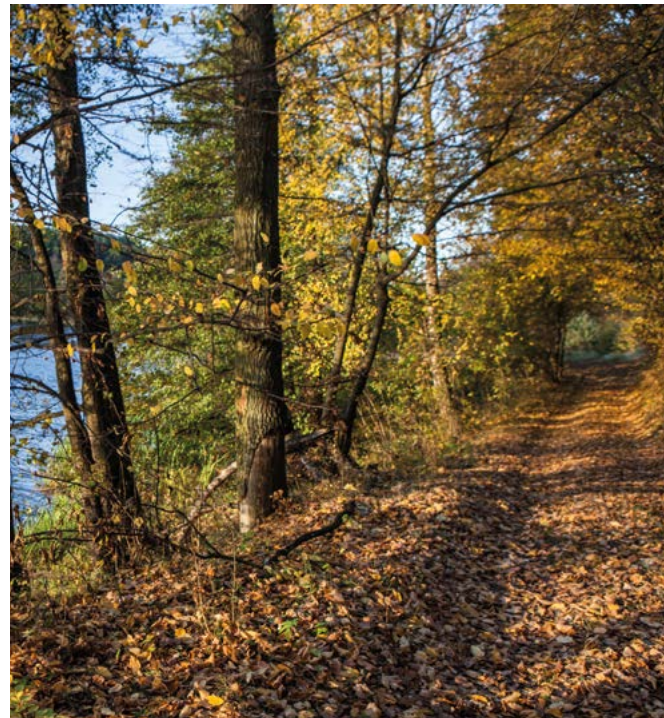
Ścieżka przebiega częściowo przez rezerwat przyrody „Dolina Rzeki Brdy”, a z punktu widokowego pięknie widać rzekę. Na trasie możemy zapoznać się z pracą leśnika i zasadami gospodarki prowadzonej w lesie. Ścieżka powstała z myślą o turystach chcących podziwiać unikatowość przyrody, nie naruszając przy tym naturalnego środowiska. Ścieżka ma swój początek przy siedzibie nadleśnictwa. Jej długość wynosi ok. 4,5 km, z możliwością zastosowania skrótów. Składa się z 13 przystanków tematycznych, z opisem różnych zagadnień z zakresu gospodarki leśnej, ochrony przyrody i środowiska.

Nadleśnictwo Woziwoda

ŚCIEŻKA EDUKACYJNA „NAD ZAMRZONKĄ” – NADLEŚNICTWO ZAMRZENICA

Trasa ścieżki przebiega przez lasy otaczające miejscowość Zamrzenica, przecinając miejscami dolinę strugi Zamrzonka, biorącej swój początek w Jeziorze Zamrzeńskim i wpływającej do Zalewu Koronowskiego w Zamrzenicy. Jej długość to ok. 2,7 km. Przejście z wykorzystaniem wszystkich przystanków zajmuje około 2,5 godziny. Na trasie ścieżki możemy zobaczyć m.in. stanowiska związane z ochroną lasów, pożytecznych ptaków i innych zwierząt, uprawami leśnymi i pozyskaniem drewna, a także restytucją cisa pospolitego.

Ścieżka edukacyjna „Nad Zamrzonką”

LEŚNA ŚCIEŻKA DYDAKTYCZNA „JEZIORO WYPALANKI” – NADLEŚNICTWO TRZEBCINY

Ścieżka dokładnie obrazuje pracę leśników. Na kolejnych przystankach z tablic informacyjnych można dowiedzieć się o powstawaniu, budowie, hodowli, użytkowaniu i ochronie lasu. Trasa przebiega wokół jeziora, co pozwala na zapoznanie się z ekosystemem zbiornika wodnego. Mniej więcej w połowie trasy możemy odpocząć na ławkach w punkcie widokowym. Z tego miejsca rozpościera się piękny widok na jezioro i okalający je las. Ścieżka kończy się zadaszonym miejscem na ognisko, gdzie można odpocząć po trudach wycieczki. Długość ścieżki 2 km, czas przejścia ok. 1,5 godz. Wymagane wcześniejsze uzgodnienie terminu, o ile grupa chce się wybrać na trasę z leśnikiem. Ścieżkę można zwiedzać również indywidualnie, bez wstępnych uzgodnień.

6 SZLAKI KAJAKOWE

SZLAK RZEKI BRDY (OZNAKOWANY)

Brdą jest osią hydrograficzną Borów Tucholskich, ale też powiatu tucholskiego. Jest ona niewątpliwie jedną z najpiękniejszych rzek Polski. Spływ nią dostarczy mnóstwo niezapomnianych wrażeń. Długość rzeki wynosi 238 km, a powierzchnia dorzecza 4627 km². Wypływa z Jeziora Smołowego na Pojezierzu Bytowskim. Płyne przez Równinę Charzykowską, Bory Tucholskie i Dolinę Brdy do Kotliny Toruńskiej. W końcowym odcinku przepływa przez Bydgoszcz, gdzie łączy się z Kanałem Bydgoskim i uchodzi do Wisły. Na obszarze Tucholskiego Parku Krajobrazowego rzece towarzyszy Wielki Kanał Brdy, który sam w sobie jest ciekawym szlakiem kajakowym (patrz poniżej).

Na teren powiatu tucholskiego Brda wpływa w okolicach Nadolnej Karczmy i płynie przez Woziwodę, Gołąbek, Wymysłowo, Rudzki Most, Świt i Piłę, by w okolicy Goścycyna-Nogawicy wpłynąć do Zalewu Koronowskiego. Stąd już prosta droga do Koronowa, Bydgoszczy i Wisły.

WARTO ZOBACZYĆ

- **Woziwoda:** stacja wodna; w pobliżu nadleśnictwo Woziwoda z Ośrodkiem Edukacji Przyrodniczo-Leśnej. Warto też przejść się niedaleką ścieżką przyrodniczo-leśną.
- **Gołąbek:** pole namiotowe; niedaleko nadleśnictwo Tuchola z atrakcyjnym parkiem dendrologicznym oraz ścieżka przyrodniczo-edukacyjna „Jelenia Wyspa”.
- **Wymysłowo:** pole namiotowe i „Dworek Wymysłowo” z noclegami i restauracją. Znajduje się tutaj także muzeum Indian Północnoamerykańskich im. Sath-Okha oraz Zagroda Edukacyjna.

Sat-Okh – Długie Pióro, pol. Stanisław Suptatowicz. Indianin urodzony i wychowany w puszczech Kanady, syn Polki, uciekinierki z Syberii, i wodza plemienia Shawnee. W 2000 roku założył w Borach Tucholskich muzeum indiańskie. W jego zbiorach znajdują się eksponaty przybliżające życie codzienne, duchowe, a także sztukę pierwotnych Amerykanów.

- **Rudzki Most:** osiedle w Tucholi; ośrodek wypożyczynkowy „Nad Brdą”, a w Tucholi: muzeum Borów Tucholskich, zabytkowa starówka.

Więcej: Galiński Z. Brda – szlak wodny, Warszawa, 2005

Przystań kajakowa w Woziwodzie

30 km
Długość

WIELKI I MAŁY KANAŁY BRDY

Spływ bardzo łatwy. Trasa rozpoczyna się w Mylofie. Płyniemy przez Konigort i Rytel (skąd również można rozpocząć spływ) do Fojutowa – 15 km. Tutaj napotykamy jeden z trzech – największy – akwedukt. Kanał został poprowadzony nad Czerską Strugą, tworząc unikatowe skrzyżowanie dróg wodnych. W Fojutowie: wypożyczalnia kajaków, zajazd z restauracją i różnymi atrakcjami. Po wypoczynku możemy ruszyć w dalszą drogę, do Barłogów – 20,5 km. Z basenu Barłogi kierujemy się w prawo i przez drugi jaz wpływamy na Mały Kanał. Po drodze mijamy dwa kolejne akwedukty – zdecydowanie mniejsze i nie tak znane, jak ten nad Czerską Strugą. O ich położeniu informują umieszczone tam tablice. Dopływamy do mostu koło leśniczówki Zielonka i przed nim, przy specjalnych podestach po lewej stronie, kończymy spływ. Dalej, za ok. 1 km, znajduje się wpływ do rurociągu, którym płynie woda napędzająca turbiny elektrowni wodnej Zielonka. A za nią – Brda.

Więcej: Biesek P., Ellwart J., Wencel W. Wielki i Mały Kanał Brdy, Gdynia, 2017

DLA BARDZIEJ DOŚWIADCZONYCH WODNIAKÓW

21,5 km
Długość

CZERSKA STRUGA

Trzeba przeznaczyć 8 godz., w tym 1 godz. od ujęcia Czerskiej Strugi do Brdy do Woziwody. Trasa ciekawa, odcinkami uciążliwa ze względu na leżące w poprzek rzeki drzewa. Kilka przenosek. Spływ zaczynamy przy moście drogowym na drodze nr 237 Tuchola-Czersk, na północ od jeziora Świdno. Płyniemy koło rezerwatu „Cisy nad Czerską Strugą”. Następnie płyniemy do Fojutowa, gdzie przepływamy pod akweduktem. Dalej pod mostem w okolicy wsi Gardki, by w okolicach Lutomskiego Nowego Młyna wpływając do Brdy. Stąd ok. 1 godz. do stancji wodnej w Woziwodzie.

Akwedukt w Fojutowie

7 km
Długość

BIELSKA STRUGA

7 km, na które trzeba przeznaczyć ok. 7 godz. Trasa trudna, zdecydowanie dla koneserów. Zaczynamy w miejscowości Biała, nad Jeziorem Białym. Ujście do Brdy znajduje się w okolicach Kiełpińskiego Mostu, jednakże nie jest to dobre miejsce do zakończenia spływu. Polecamy spłynąć dalej Brdą do Bindugi lub pola namiotowego Gołąbek 2. Spływ można przedłużyć, zaczynając od leśniczówki Zwierzyniec i płynąc do jeziora Białego.

Kajakarze na Kanale Brdy

12 km
Długość

KAMIONKA

Rzeka liczy w całości 71 km, jednakże polecamy krótszy i łatwy, 12-kilometrowy wariant. Zaczynamy w Kamienicy, by do Zalewu Koronowskiego dotrzeć w Gostycynie-Nogawicy, gdzie znajduje się stacja wodna.

7 WIOSKI TEMATYCZNE

WIOSKA GÓRNICZA W PILE (GMINA GOSTYCYN)

W małej wsi Piła, koło Gostycyna, funkcjonowały w latach 1859-1939 jedyne w północnej Polsce podziemne kopalnie węgla brunatnego, których pozostałości zachowały się do dzisiaj. Mieszkańcy stworzyli tu Wioskę Górniczą. Sztolnia i pozostałości techniczne po kopalni – to wszystko jest na wyciągnięcie ręki. Całość pokazuje mapa interaktywna. Można zwiedzać indywidualnie albo z pomocą przewodnika. Przy kopalni znajduje się również ścieżka dydaktyczna. Jej tematyką nie jest jedynie górnictwo, ale i przyroda Borów Tucholskich.

 +48 664 778 810
www.gorniczawioska.pl

Wioska Górnicza w Pile

WIOSKA GRZYBOWA W KRZYWOGOŃCU (GMINA CEKCYN)

W wiosce swoje miejsce znajdą wszyscy miłośnicy grzybów. Znajdują się tam suszarnie tego przysmaku, a umówione grupy mogą poznać historię i różne sposoby przygotowania grzybów. Corocznie w Wiosce Grzybowej odbywa się impreza „Święto Grzyba”, na której można skosztować różnych potraw zrobionych z grzybów lub też wyglądem przypominających grzyby.

 +48 728 856 989

WIOSKA JABŁONI W JABŁONCE (GMINA ŚLIWICE)

Położona w Borach Tucholskich Jabłonka słynie z owocowych sadów. Odwiedzający spróbują wielu potraw z jabłkami w roli głównej, między innymi szarlotek, racuchów, wyśmienitego jabłecznika. Uczestnicy warsztatów „Babusi frysztyk, czyli co babcia na śniadanie jadała?” samodzielnie upieką drożdżowe bułeczki w piecu na świeżym powietrzu oraz ubiją masło i przygotują twaróg. W ofercie są też warsztaty wyrabiania mydła i „jabłkowa olimpiada”.

 +48 667 122 332

WIOSKA KWIATOWA W ŻALNIE (GMINA KĘSOWO)

„Pięknie żyć w pięknym miejscu” – to motto „Kwiatowej wioski”. Główną atrakcją jest ogród „Tęczowy zakątek” o powierzchni 2 tysięcy metrów kwadratowych. Można wziąć udział w warsztatach ogrodniczych oraz uczestniczyć w grze terenowej „Kwiatowy spacer po Żalnie”, z zagadkami, rebusami i poszukiwaniem skarbu. Odbywają się tutaj również warsztaty plastyczne z wykorzystaniem filcu, krepiny, papieru i drewna, a motywem tworzonych prac są kwiaty.

+48 604 497 079

WIOSKA MIODOWA W WIELKIM MĘDROMIERZU (GMINA GOSTYCYN)

Świat bez pszczół byłby inny. I na pewno nie lepszy. Dlatego mieszkańcy Wielkiego Mędromierza postanowili przybliżyć nam tę społeczność i bliżej zapoznać z ich zwyczajami, pracą i życiem. Największą atrakcją wioski są pasieki. Tu każdy pogłębi swoją wiedzę o pszczołach i pszczelarstwie, dowie się, czym jest pierzga, jakie mamy rodzaje miodów, do czego służy mleczko pszczele, dlaczego pszczoły wytwarzają kit i jak go stosować w lecznictwie. Można także skosztować przysmaków przygotowanych na bazie miodu. Na chętnych czekają też warsztaty wytwarzania świec z wosku oraz gra terenowa „Wyprawa Odkrywców po Wiosce Miodowej”.

+48 52 336 73 +48 18, 509 170 157
www.wioska-miodowa.pl

Wioska Miodowa w Wielkim Mędromierzu

WIOSKA BOROWIACKA W NOWYM SUMINIE (GMINA CEKCYN)

Wizyta w Nowym Suminie to okazja, by doświadczyć bogactwa kultury ludowej Borów Tucholskich. We wsi zachowały się tradycyjne borowiackie chaty, stroje ludowe, sprzęt gospodarstwa domowego oraz dawne narzędzia rolnicze. Na gości czekają lokalne potrawy, np. borowiackie mace czy szandar. Usłyszymy także opowieści o historii wsi i lokalne legendy. Możemy wziąć udział w pokazach strzyżenia owiec i przędzenia wełny, warsztatach kulinarnych, podczas których nauczymy się piec podpłomyki czy ubijać masło, a także w warsztatach rękodzieła z wykorzystaniem drewna, filcu, siana i pestek. Ciekawą propozycją są gry i zabawy ruchowe w stogu siana (skakanie w stóg siana, walka workami wypełnionymi sianem, szukanie ukrytych w sianie skarbów).

+48 695 944 808

Wioska Ptasia, Adamkowo

WIOSKA PTASIA, ADAMKOWO (GMINA KĘSOWO)

Leży na granicy Krajny i Borów Tucholskich. Bogactwo ptaków w okolicy sprawiło, że została tutaj wyznaczona ścieżka ornitologiczna. Można też podziwiać trzy duże rzeźby drewniane, których twórcami byli artyści ze Stowarzyszenia Twórców Ludowych, przedstawiające żurawia, sowę i św. Franciszka. Od 2009 r. istnieje prawem chroniona aleja klonowa im. Leona Wyczółkowskiego, który zauroczony pięknem Borów Tucholskich w pewnym okresie swojej twórczości tutaj tworzył.

+48 694 521 672

8 INFORMACJE PRAKTYCZNE

Uwaga

Poniższe zestawienie obiektów noclegowych nie obejmuje gospodarstw agroturystycznych i kwater prywatnych. Informacje na ten temat można uzyskać na stronach internetowych poszczególnych gmin oraz na www.agroturystyka.kpodr.pl i www.borytucholskie.pl

Noclegi

GMINA CEKCYN

OT „Jarzębina”

89-511 Cekcyn,
ul. Ogrodowa 17
Tel. 531 316 615
osrodek.jarzebina@gmail.com
www.turystyka.cekcyn.pl

OT Zdroje

89-505, Zdroje 17
Tel. 725 591 002
gok@cekcyn.pl
www.turystyka.cekcyn.pl

„Stara Szkoła” w Trzebcinach

89-505 Trzebciny
Tel. 519 408 455
informacja@cekcyn.pl
www.turystyka.cekcyn.pl

Zajazd „Nad jeziorem”

89-511 Cekcyn, Cekcynek 40
Tel. 695 741 823
info@pensjonat-nadjeziorem.pl
www.pensjonat-nadjeziorem.pl

GMINA GOSTYCYN

OW „Malmi”

Piła-Młyn, ul. Brzozowa 38
89-520 Gostycyn
Tel. 668 354 482
malmipilamlyn@gmail.com
www.pila-mlyn.pl

Stacja wodna PTTK (Nogawica)

89-520 Gostycyn, Piła
ul. Nogawicka 14
Tel. 665 477 833
ewagum22@wp.pl
www.pttk-nogawica.pl

GMINA KĘSOWO

Zajazd na rozdrożu

89-506 Kęsowo, Żalno, ul. Chojnicka 2
Tel. 52 33 416 23, zalnozajazd@op.pl
www.zalnozajazd.pl

GMINA LUBIEWO

OW „Leśne Ustronie”

89-510 Bysław, Zamrzenica
Tel. 52 334 11 77, 795 534 046
zamrzenica@wonderlands.pl
www.zamrzenica.com.pl

Ośrodek Szkoleniowo-Wypoczynkowy NSZZ SOLIDARNOŚĆ Wielonek

89-525 Sucha, Wielonek
Tel. 532 213 244
www.wielonek.net.pl

Hostel „ŚPIOCH” – DANIELA Krzyżelewska

Bysław, ul. Główna 61
Tel. (52) 33 499 77
www.bogsia.pl

Motelik „Zajazd u Marcela”

89-510 Bysław
ul. Główna 4a
Tel. 666 868 643

Pole namiotowe nad Jeziorem Bysławskim

Bysław
Tel. (52) 33 497 35,
502 761 746

OW „Wrzos”

89-525 Sucha, Wielonek
Tel. 785 444 719
ow.wielonek@wp.pl
www.wielonek.eu

Ośrodek Wczasowo-Wypoczynkowy „SOKÓŁKA”

Sokole Kuźnica
www.borysokolka.pl

Stacja wodna PTTK Albatros

Sokole-Kuźnica 1
89-525 Sucha
Tel. 513 085 950
www.sokolekuźnica.pl

Domki borowiackie

Bysław 112
Tel. 510 874 594
www.domkiborowiackie.pl

GMINA ŚLIWICE

OW „Bory Tucholskie”

89-530 Śliwice
Okoniny Nadjeziorne 66
Tel. 609 778 609
biuro@okoniny.pl
www.okoniny.pl

Ośrodek Sportowo-Szkoleniowy „Cztery karty”

89-530 Śliwice
Okoniny Nadjeziorne 62
Tel. 603 908 899
rezerwacja@ptpomorze.pl
www.borytucholskie24.com.pl/
osrodek-sportowo-szkoleniowy-
-cztery-karty-sliwice

MIASTO I GMINA TUCHOLA

Hotel „Pod Jeleniem”

ul. Świecka 110, 89-500 Tuchola
Tel. 52 33 421 95,
podjeleniem@tuchola.pl
www.hotelpodjeleniem.pl

Zajazd Fojutowo

Fojutowo 7a, 89-504 Legbąq
Tel. 694 414247,
zajazdfojutowo@wp.pl
www.zajazd-fojutowo.pl

Kompleks Wypoczynkowy „Zacisze”

89-530 Śliwice
Okoniny Nadjeziorne 62a
Tel. 603 609 970
rezerwacja@ptpomorze.pl
www.borytucholskie24.com.pl/
kompleks-wypoczynkowy-zacisze-sliwice

OW „Leśna oaza”

89-530 Śliwice
Okoniny Nadjeziorne 77
Tel. 570 071 321
rezerwacja@lesna-oaza.pl
www.lesna-oaza.pl

„Panorama Tucholi”

Bladowo 1b, 89-500 Tuchola
Tel. 607 03 02 66,
marketing@panoramatumcholi.pl
www.panoramatumcholi.pl

Dworek „Wymysłowo”

Wymysłowo 1, 89-500 Tuchola
Tel. 664 457 124
ania@borytucholskie.pl
www.dworekwymyslowo.pl

Kamienica „Bory”

Saganowskiego 11
89-500 Tuchola
Tel. 505 434 934
borypensjonat@gmail.com
www.borykamienica.pl

„Olimpia” Ośrodek Sportu i Rekreacji – pokoje gościnne

ul. Warszawska 17
89-500 Tuchola
Tel. 52 33 45 408
52 33 45 511, 668 215 477
osir.tuchola@op.pl
www.osirtuchola.pl

Stacje wodne i pola namiotowe

Woziwoda, 89-504 Legbąd
Gołębek 4, 89-511 Cekcyn
Tel. 667 029 020
camping-woziwoda@o2.pl
www.camping-woziwoda.wixsite.com

Ośrodek Wypoczynkowy BFM Raciąż

ul. Sosnowa 2, 89-502 Raciąż
52 559 23 05

OW „Nad Brdą”

ul. Świecka 112
Tuchola, 89-500
Tel. 660 429 044
NadBrda@NadBrda.pl
www.nadbrda.pl

ZAZ Zakład Aktywności Zawodowej

ul. Świecka 89a
89-500 Tuchola
Tel. 52 559 19 69
zaz@tucholski.pl
www.zasztuchola.pl

Harcerski Ośrodek Szkoleniowo Wypoczynkowy Hufca ZHP

Biała 20
Tel. 661 496 635
www.biala.tuchola.pl

Gastronomia

GMINA CEKCYN**Restauracja „Cis”**

89 – 511 Cekcyn ul. Cisowa 1
Tel. 734-174-247
restauracja.cis@gspuszcz.com.pl

Pizzeria „Roma”

89-511 Cekcyn, ul. Szkolna 4
Tel. 660 871 772

Catering Spółdzielnia Socjalna „Borowiackie smaki”

ul. Szkolna 8, 89-511 Cekcyn
Tel. 66 515 469, 603 056 033
www.borowiackiesmaki.cekcyn.pl

„Antrejka” (sezonowy)

89-511 Cekcyn
ul. Cisowa (budynek na plaży)
Tel. 886-666-998
kontakt@freetime.com.pl
www.freetime.com.pl

„Smaczny Kąsek” (sezonowy)

89-511 Cekcyn, ul. Wczasowa 5

GMINA GOSTYCYN**Spółdzielnia Socjalna „Borowiacki wigor”**

ul. Słoneczna 4
89-520 Gostycyn
Tel. 577 511 211
www.borowiackiwigor.wordpress.com

Malmi

89-529 Gostycyn, Piła-Młyn
ul. Brzozowa 38
Tel. 668 354 482
malmipilamlyn@gmail.com
www.pila-mlyn.pl

GMINA KĘSOWO**Zajazd na Rozdrożu**

89-506 Kęsowo
 Żalno, ul. Chojnicka 2
 Tel. 52 33 416 23
 zalnozajzd@op.pl
 www.zalnozajzd.pl

Restauracja w Borach

89-506 Kęsowo,
 Żalno, ul. Tucholska 31
 Tel. 510 811 123
 www.restauracjawborach.eatbu.com

GMINA LUBIEWO**Karczma Borowiacka**

89-510 Bystaw
 ul. Główna 63,
 Tel. 52 500 56 40
 karczmaBorowiacka@wp.pl
 www.karczmaBorowiacka.pl

Bar „Bogsia”

89-510 Bystaw
 ul. Główna 61
 Tel. 52 334 99 77
 bogusia@o2.pl
 www.bogsia.pl

Zajazd Gościniec Lubiewice

89-526 Lubiewo, Lubiewice
 Tel. 667 329 599

Bar „Ewa”

89-510 Bystaw, Szumiąca 7
 Tel. 52 334 99 39
 ewa@barewa.com.pl
 www.barewa.com.pl

Niko pizza

89-510 Bystaw, ul. Szkolna 2
 Tel. 519 721 318
 www.nikopizza.com.pl

Zajazd „u Marcela”

89-510 Bystaw, ul. Główna 4a
 Tel. 666 868 643

Grill Bar

89-510 Bystaw, Bystaw 33
 Tel. 783 658 441

Restauracja „U kumpli”

89-526 Lubiewo. ul. Wojska
 Polskiego 12
 Tel. 600 559 292
 www.ukumpli.eatbu.com

**Restauracja „Leśna babka
na Wielonku”**

89-525 Sucha Wielonek
 Tel. 785 444 719

**Catering „Borowiacka
babka na Wielonku”**

89-525 Sucha Wielonek
 Tel. 697 893 944

GMINA ŚLIWICE**Restauracja „Leśna Oaza”**

89-530 Śliwice
 Okoniny Nadjeziorne 77
 Tel. 570 071 321
 rezerwacja@lesna-oaza.pl
 www.lesna-oaza.pl

Restauracja "Pod Sosną"

89-530 Śliwice
 ul. Dworcowa 42
 Tel. 608 444 637, 52 334 00 69
 restauracjapodsosna@wp.pl
 www.restauracja-sliwice.pl

PUB – Bar "Przyguś"

89-530 Śliwice
 ul. Dworcowa 44
 Tel. 52 334 00 97, 788 578 876

Restauracja "Olimpia"

89-530 Śliwice, ul. Świecka 27
 Tel. 52 334 01 51

**Kawiarnia w Gminnym
Ośrodku Kultury w Śliwicach**

89-530 Śliwice
 ul. Dworcowa 37
 Tel. 52 334 00 71

**Grill – bar Stanisław
Zabrocki**

89-530 Śliwice
 Okoniny Nadjeziorne 13
 Tel. 600 395 965

GMINA TUCHOLA**Restauracja „Patio”**

89-500 Tuchola,
 plac Zamkowy 1a
 Tel. 793 105 101
 patio.tuchola@vp.pl

**Restauracja
„Pod Halabardami”**

89-500 Tuchola
 plac Zamkowy 8
 Tel. 52 334 35 40
 Tel. 602 378 786
 darekgorynski@wp.pl
 www.podhalabardami.pl

Restauracja „Bory”

89-500 Tuchola
ul. Świecka 37
Tel. 52 334 35 11, 573 320 772
borycatering@orange.pl
www.bory.com.pl

Restauracja „Cechowa”

89-500 Tuchola
ul. Sępoleńska 22a
Tel. 733 601 303
biuro@gran.com.pl

Bar szybkiej obsługi „Agusia Cafe”

89-500 Tuchola
ul. Nowodworskiego 5
Tel. 787 779 171
a.ossowska@poczta.fm

Kawiarnia „Wrzos”

89-500 Tuchola
ul. ks. ppłk. J. Wryczy 16
Tel. 52 33 43 747
kawiarnia.wrzos@onet.eu
www.kawiarniawrzos.prv.pl

**WinoGrono na lato
(czynne w sezonie letnim)**

89-500 Tuchola,
ul. Podmiejska 1 (hangar na
plaży jeziora Głęboćzek
Tel. 791 777 197
restauracja.winogrono@o2.pl
www.wino-i-grono-przyjacio.
business.site

**Restauracja
„Pod Jeleniem”**

89-500 Tuchola
ul. Świecka 110
Tel. 52 334 21 95
podjeleniem@tuchola.pl

Burger Bros

89-500 Tuchola
ul. Nowodworskiego 3E
Tel. 782 202 124

Tener Bar&Pub

89-500 Tuchola, ul. Tylna 2a
Tel. 793 046 368
www.bar-tener.pl

King Pizza & Kebab

ul. Kolejowa 5a
89-500 Tuchola
Tel. 506 639 898

**Restauracja „Wino i Grono
Przyjaciół”**

89-500 Tuchola,
plac Wolności 10
Tel. 791 777 197
www.wino-i-grono-przyjacio.
business.site

Chilli Kebab & Grill Tuchola

89-500 Tuchola
plac Wolności 22
Tel. 881 690 692

**Kawiarnia
„Bistro Basztowa”**

89-500 Tuchola
ul. Murowa 4
Tel. 574 777 057
bistro.basztowa@o2.pl

Pizzeria „Telepizza”

89-500 Tuchola, ul. Gołębia 1
Tel. 52 334 84 96
Tel. 699 000 200
www.telepizza.pl/miasto/
tuchola

**Restauracja
„Dworek Wymysłowo”**

89-500 Tuchola Wymysłowo 1
Tel. 793 678 900
ania@borytucholskie.pl
www.dworekwymyslowo.pl

Bar „Borowiak”

89-502 Raciąż
ul. Wrzosowa 12
Tel. 691 072 330

Pizzeria „Milano”

89-500 Tuchola
plac Wolności 15
Tel. 52 334 89 33
www.milano.pl

**Pizzeria „Fair Play”,
kręgielnia**

89-500 Tuchola
ul. Pocztowa 7c
Tel. 52 334 39 60
Tel. 785 177 158
www.pizzatuchola.pl

Kebar

89-500 Tuchola
ul. Pocztowa
Tel. 661 207 233

**Restauracja
„Zajazd Fojutowo”**

89-504 Legbąd Fojutowo 7a
Tel. 52 334 15 00
Tel. 694 414 247
zajazdfojutowo@wp.pl
www.zajazd-fojutowo.pl

Jazda konna

Ośrodek jeździecki QŃ

89-512 Iwiec Ostrowo 61
Tel. 504 251 666
info@kon.pl
www.kon.pl

Gospodarstwo Agroturystyczne „STAJNIA ARKA”

89-520 Gostycyn ul. Piłska 20
Tel. 606 75 72 04
Tel. 880 95 01 97
stajnia_arka@wp.pl
www.stajnia-arka.pl

Ośrodek jeździecki „Skreń”

89-512 Iwiec 126
Tel. 513 037 596
box@skret.eu
www.skret.eu

Stajnia „Nadolnik”

Nadolnik 1, 89-502 Raciąż
Tel. 52 334 19 94
stajnia.nadolnik@gmail.com

Wypożyczalnie sprzętu wodnego

Wypożyczalnia sprzętu wodnego (przy kąpielisku)

89-511 Cekcyn, ul. Cisowa
Tel. 576-009-317
www.turystyka.cekcyn.pl

Wypożyczalnia "ACTIVE TIME" Paweł Patoleta

89-520 Gostycyn, Łyskowo 4
Tel. 698 074 902
hans186@wp.pl

Freetime

Rudzki Most
Tel. 886 666 998
www.freetime.com.pl

Traper

ul. Słoneczna 1, 89-502 Raciąż
Tel. 607 426 626
www.traper.hola.com.pl

Wypożyczalnia „Aldan” – kajaki

89-520 Gostycyn,
Piła-Wybudowanie 5
Tel. 606 631 057

Wypożyczalnia sprzętu wodnego

Bysław, ul. Główna

Wypożyczalnia kajaków

Nadolna Karczma 5
89-502 Raciąż
Tel. 603 674 175
daga322_84@tlen.pl
www.splywy-brda.pl

Wypożyczalnia kajaków Agroturystyka „4 pory roku”

89-506 Kęsowo, Grochowo 18
Tel.: 605 220 270
grochowo@gmail.com
www.grochowo.pl

Wypożyczalnia kajaków „Kamar”

89-500 Tuchola, ul. Lipowa 6
Tel. 502 289 974
www.kajakibory.pl

Wypożyczalnia kajaków

89-504 Legbąd Fojutowo
Czerska Struga 1
Tel. 696 029 392
czarek@kajaki-fojutowo.pl
www.kajaki-fojutowo.pl

Wypożyczalnia kajaków

Nadolna Karczma 7
89-502 Raciąż
Tel. 52 559 23 75
Tel. 606 150 744
www.bory-kajaki.pl

Wypożyczalnie rowerów

Wypożyczalnia rowerów „PAU-MAT”

89-500 Tuchola,
ul. Kniejowa 11 i ul. Rzeźnicka 6
Tel. 501 538 410
paumat.tuchola@wp.pl
www.tuchola-rowery.pl

Wypożyczalnia rowerów Stowarzyszenia Rozwoju Gminy Lubiewo „Bory”

89-526 Lubiewo, ul. Hallera 9
Tel. 512 864 133
Tel. 668 338 892

Wypożyczalnia rowerów przy kąpielisku

89-511 Cekcyn, ul. Cisowa
Tel. 576 009 317
www.turystyka.cekcyn.pl

Kąpieliska strzeżone

Wielkie Jezioro Cekcyńskie
Cekcyn

Jezioro Średniak
Gostycyn

Jezioro Bystawskie
Bysław – gmina Lubiewo

Jezioro Trzcianno
Łoboda, gmina Śliwice

Jezioro Głęboczek
Tuchola

Informacje turystyczne

Muzeum Borów Tucholskich

89-500 Tuchola
ul. Podgórna 3
Tel. 52 334 21 89
it@tuchola.pl
www.muzeum.tuchola.pl
www.borytucholskie.pl

Gminny Ośrodek Kultury

(Styczeń – czerwiec i wrzesień
– grudzień)

89-511 Cekcyn
ul. Szkolna 4
Tel. 52 334 75 76
gok@cekcy.pl

„Antrejka” (lipiec-sierpień)

89-511 Cekcyn
ul. Cisowa (budynek na plaży)
Tel. 886-666-998
kontakt@freetime.com.pl
www.freetime.com.pl

Muzea i placówki podobne

Muzeum Borów Tucholskich

89-500 Tuchola
ul. Podgórna 3
www.muzeum.tuchola.pl
www.borytucholskie.pl

Muzeum Indian Północnoamerykańskich

Tel. 793 678 900
ania@borytucholskie.pl
www.dworekwymyslowo.pl

Izba Pamięci Zabytków Techniki

89-520 Wielki Mędromierz 20
Tel. 52 336 73 18
Tel. 509 170 157
promocja@gostycyn.pl
www.wioska-miodowa.pl

Galeria BT (pamiątki regionalne)

ul. Szkolna 2
89-500 Tuchola
Tel. 52 334 55 56
Tel. 515 984 877
galeriabt@toktuchola.pl

Aktywny wypoczynek

Ścianka wspinaczkowa, boulderownia

Ostrowo 61, 89-512 Iwiec
Tel. 504 251 666
www.kon.pl

Park linowy

Tel. 668 354 482
malmipilamlyn@gmail.co
www.pila-mlyn.pl

Kręgielnia

Tuchola, ul. Poczтовая 7c
Tel. 52 334 39 60

Pole do minigolfa

Cekcyn
Tel. 881 451 099

Sala zabaw dla dzieci „Kolorowy zakątek”

Tuchola, ul. Świecka 89a
Tel. 52 559 19 69

Sala Zabaw „Tucholiki”

ul. Kolejowa 4,
89-500 Tuchola
Tel. 730 120 122

Rejsy statkiem i katamaranem po Zalewie Koronowskim

Tel. 603 556 220

Paintball

Płazowo
Tel. 727 905 743
Tel. 501 154 076
www.paintball.tuchola.pl

Paintball, mobilna balia

Rudzki Most, Gostycyn
Freetime
Tel. 886 666 998
www.freetime.com.pl

Paintball

Bysław
Tel. 609 106 321

Urząd miasta i gminy Tuchola

89-500 Tuchola
Plac Zamkowy 1
Tel. 52 564 25 00
burmistrz@tuchola.pl
www.tuchola.pl

Komenda Powiatowa Policji

89-500 Tuchola,
ul. Dworcowa 17A
Tel. 47 75 23 200
Tel. 514 970 549
dyzurny-tuchola@bg.policja.gov.pl
www.tuchola.kujawsko-pomorska.policja.gov.pl

Komenda Powiatowa Państwowej Straży Pożarnej

89-500 Tuchola
ul. Sępoleńska 20
Tel. 52 336 12 27 / 112 i 998
tuchola@kujawy.psp.gov.pl
www.straz.tuchola.pl

Szpital powiatowy Pogotowie ratunkowe

89-500 Tuchola
ul. Nowodworskiego 14-18
Tel. 52 366 05 00 / 112 i 999
sekretariat@szpitaltuchola.pl
www.szpitaltuchola.pl

Przydatne adresy

Starostwo Powiatowe

89-500 Tuchola, ul. Pocztowa 7
Tel. 52 559 07 00
starostwo@tuchola.pl
www.tucholski.pl

Urząd gminy Cekcyn

89-511 Cekcyn, ul. Szkolna 2
Tel. 52 33 47 550
gmina@cekcyn.pl
www.cekcyn.pl

Urząd gminy Gostycyn

89-520 Gostycyn
ul. Bydgoska 8
Tel. 52 33 67 310
gostycyn@las.pl
www.gostycyn.pl

Urząd gminy Kęsowo

89-506 Kęsowo ul. Główna 11
Tel. 52 334 40 91
kesowo@kesowo.pl
www.kesowo.pl

Urząd gminy Lubiewo

89-526 Lubiewo, ul. Hallera 9
Tel. 52 334 93 10
ug@lubiewo.pl
ww.lubiewo.pl

Urząd gminy Śliwice

89-530 Śliwice
ul. ks. dr St. Sychowskiego 30
Tel. 52 334 07 10
gmina@sliwice.pl
www.sliwice.pl

Nadleśnictwa

Trzebciny

89-505 Małe Gacno
Trzebciny 30
Tel. 52 33 410 14
trzebciny@torun.lasy.gov.pl
www.trzebciny.torun.lasy.gov.pl

Tuchola

89-511 Cekcyn, Gołąbek 4
Tel. 52 334 80 05
tuchola@torun.lasy.gov.pl
www.tuchola.torun.lasy.gov.pl

Woziwoda

89-504 Legbąd
Woziwoda 3
Tel. 52 336 09 10
woziwoda@torun.lasy.gov.pl
www.woziwoda.torun.lasy.gov.pl

Zamrzenica

89-510 Bysław
Zamrzenica 1A
Tel. 52 33 41 175
zamrzenica@torun.lasy.gov.pl
www.zamrzenica.torun.lasy.gov.pl

BIBLIOGRAFIA

1. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t I – XIV*, Warszawa 1880-1885
2. *Tuchola. Od pradziejów do współczesności*, pod red. W Jastrzębskiego i J. Szwankowskiego, Bydgoszcz – Tuchola 2010
3. Dziańisz P., *Bory Tucholskie*, Warszawa 1959
4. Ellwart J., *Kociewie i Bory Tucholskie. Przewodnik turystyczny*, Gdynia 1997
5. Grzegorz M., *Słownik historyczno – geograficzny komturstwa tucholskiego*, Tuchola 2010
6. Hoszowski S., *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, Gdańsk 1961
7. Hoszowski S., *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1570*, Gdańsk 1962
8. Hoszowski S., *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, Toruń 2005
9. Karasiewicz K., *Bory Tucholskie*, Warszawa 1926
10. Karasiewicz K., *Przewodnik po Borach Tucholskich*, Warszawa 1922
11. Kozłowski W., *Tucholskie wsie*, Tuchola 2009
12. Kozłowski W., *Rzemiosło tucholskie na przestrzeni wieków*, Tuchola 2003
13. Milewska M., *Toponimia powiatu tucholskiego*, Gdańsk 2000
14. Sass M., *Święta Rozalia z Gostycyna*, Bydgoszcz 2015
15. Wajda A., Wajda K., *Gmina Cekcyn. W poszukiwaniu przeszłości*, Gdynia 2006
16. Węsierski A., *Gmina Kęsowo. Historia, struktura i tradycje rybactwa*, 2018

JEŻELI CHCESZ WIEDZIEĆ WIĘCEJ – PRZECZYTAJ

1. *Bory Tucholskie – Informator dla turysty-wędkarza*
2. *Bory Tucholskie – Informator dla turysty-grzybiarza*
3. *Tuchola. Od pradziejów do współczesności*, pod red. W Jastrzębskiego i J. Szwankowskiego, Bydgoszcz – Tuchola 2010
4. Ellwart J., *Kociewie i Bory Tucholskie. Przewodnik turystyczny*, Gdynia 1997
5. Galiński Z. *Brdą – szlak wodny*, Warszawa, 2005
6. Kozłowski W., *Tucholskie wsie*, Tuchola 2009
7. Kozłowski W., *Rzemiosło tucholskie na przestrzeni wieków*, Tuchola 2003

NETOGRAFIA

1. cekcyn.pl
2. gostycyn.pl
3. kesowo.pl/o-gminie/solectwa
4. lubiewo.pl
5. tuchola.pl
6. sliwice.pl/gmina

Wydano na zlecenie Fundacji Zrównoważonego Rozwoju Lokalnego "Cisowy Fyrtel"

Wysoka 34, 89-512 Iwicz
tel. 606 85 68 05
bartnikp@gmail.com
www.cisowfyrtel.pl

Przewodnik jest wydany na licencji CC BY-NC

Wykonawca

Studio Floks

Firma Floks Wojciech Zdunek
86-005 Zielonka, ul. Długa 22
tel. 601 163 176
biuro@studioflok.pl
studioflok.pl

Autor Zdjęcia

Michał Bucholz, Maria Ollick
Wojciech Zdunek i Marcin
Wasilewski

Opracowanie mapy Projekt i DTP

Michał Stróż (prograffic)
Michał Stróż (prograffic)

Szczegółowe mapy, dane GPS, dodatkowe opisy szlaków pieszych i rowerowych: wirtualneszlaki.pl

Zadanie pn. „Publikacja przewodników turystycznych promujących obszar LSR - Bory Tucholskie.” realizowane przez Fundację Zrównoważonego Rozwoju Lokalnego „Cisowy Fyrtel” w ramach Strategii Rozwoju Lokalnego Kierowanego przez Społeczność na lata 2016-2023 „Dekel do borowiackiej grapy”, wdrażanej przez Partnerstwo „Lokalna Grupa Działania Bory Tucholskie”.

Wartość operacji: 78.995 zł
www.partnerstwo.borytucholskie.pl

ISBN 978-83-942697-9-1

